EWOUD SANDERS

Woorden met een verhaal

Waar komt het woord *spiksplinternieuw* vandaan? Waren de Vandalen de uitvinders van het *vandalisme*? En hoe zit dat met de *hooligans*? Wie bedacht het woord *poldermodel*? En zei koningin Beatrix echt als eerste 'de leugen regeert'? Wat is de herkomst van het lied 'Tararaboemdijee, de dikke dominee'? Wordt er hier en daar nog *gekakkestoelemeid*? En hebben oorlogen veel aan onze woordenschat bijgedragen?

PROMETHEUS
NRC HANDELSBLAD

Waar komt het woord *spiksplinternieuw* vandaan? Waren de Vandalen de uitvinders van het *vandalisme*? En hoe zit dat met de *hooligans*? Wie bedacht het woord *poldermodel*? En zei koningin Beatrix echt als eerste 'de leugen regeert'? Wat is de herkomst van het lied 'Tararaboemdijee, de dikke dominee'? Wordt er hier en daar nog *gekakkestoelemeid*? Waarom werd *alleenstaande* op een gegeven moment veranderd in *alleengaande*? En: hebben oorlogen veel bijgedragen aan onze woordenschat? Dit zijn een paar van de vragen die Ewoud Sanders in dit boek beantwoordt.

Woorden met een verhaal is deels gebaseerd op de wekelijkse taalrubriek 'WoordHoek' in NRC *Handelsblad*.

Ewoud Sanders (1958) is taalhistoricus en journalist. Hij is vaste medewerker van onder meer NRC *Handelsblad*, de *Staatscourant* en *Onze Taal*. Hij heeft verschillende taalboeken op zijn naam staan, waaronder *Jemig de pemig! De invloed van Van Kooten en De Bie op het Nederlands*; het *Eponiemenwoordenboek*; het *Geoniemenwoordenboek*; *Voor een dubbeltje op de eerste rang. 1001 spreekwoorden en zegswijzen over Nederlands geld* en *Van Nergenshuizen tot Absurdistan. Verzonnen plaatsnamen in het Nederlands*. Daarnaast is hij de auteur van *Nooit meer uitslapen. Een kroniek van het moderne gezinsleven*.

PROMETHEUS
NRC HANDELSBLAD

PROMETHEUS

www.uitgeverijprometheus.nl
www.nrc.nl

ISBN 90-446-0477-5

9 789044 604771

Woorden met een verhaal

PROMETHEUS

Ewoud Sanders

Woorden met een verhaal

2004
Prometheus / NRC Handelsblad
Amsterdam / Rotterdam

© 2004 Ewoud Sanders
Omslagontwerp Roald Triebels
www.uitgeverijprometheus.nl
www.nrc.nl
ISBN 90 446 0477 5

INHOUD

Een kort woord vooraf 7

1 In één woord: spiksplinternieuw 9
2 Twee vrouwtjes, één man 12
3 Ons nationale straatlied 19
4 Vandalen, labberlotten, hooligans 30
5 Drie boeken, twee toneelstukken 41
6 Vier soorten tijd 54
7 Vijf 'appels' 61
8 Zes dingen om te eten 72
9 Champie en jenever 83
10 In het kort (1) 91
11 Joyriden in fiacre achter caravan 97
12 Het poldermodel 104
13 Van lichtekooien, tempelhoeren en Bordeelstraten 107
14 Woorden uit de schoolbanken en van het schoolplein 118
15 Godverdomme, hondenlul! 130
16 Alleengaande op ski via wasserette naar jeugdherberg 142
17 'Alles kits' en negen andere uitdrukkingen 152
18 Tien woorden die door oorlogen zijn ontstaan 176
19 In het kort (2) 196
20 Thuistaal 202

Register 207

EEN KORT WOORD VOORAF

Sinds een kleine vijftien jaar schrijf ik in NRC *Handelsblad* over de geschiedenis van woorden en uitdrukkingen. Aanvankelijk was dat onregelmatig, in korte series of losse stukken, maar sinds 2000 is het wekelijks op maandag, in de rubriek 'WoordHoek' op de Achterpagina (met op donderdag een vervolgcolumn op de website van de NRC). Daarnaast schrijf ik al zo'n vijftien jaar geregeld over de herkomst van woorden in het tijdschrift *Onze Taal*.

Taal is een onderwerp dat menigeen ter harte gaat en daarom heb ik altijd veel reacties gekregen op die publicaties. Hun aantal is de laatste jaren, sinds de meeste mensen e-mail hebben, explosief gestegen. Kreeg ik vroeger, in de jaren voor internet, na een vraag aan de lezers tussen de dertig en vijftig brieven en kaarten, tegenwoordig gaat het soms met honderden tegelijk. Dat levert natuurlijk een hoop werk op, maar het biedt mij tegelijkertijd een bijzondere, zo niet unieke mogelijkheid om materiaal te verzamelen. Gebruiken wij het woord *kakkestoelemeien* nog en komt dat voor in liedjes? Welke uitbreidingen bestaan er van de uitdrukking *alles kits*, naast *alles kits achter de rits*? Welke varianten bestaan er van de uitdrukking *dat slaat als kut op dirk*?

Een breed gedragen antwoord op dergelijke vragen – met name als ze over het hedendaagse Nederlands gaan – is alleen mogelijk als veel lezers reageren. Ik zal niet verhullen dat ik soms even moet slikken als ik mijn mailbox open, maar tegelijkertijd ben ik oprecht dankbaar voor de enorme hoeveelheid aanvullingen en reacties die ik jaarlijks mag ontvangen. Een en ander geeft me een geweldige mogelijkheid om onderzoek te doen naar allerlei taalverschijnselen.

Dit boek bevat een keuze uit eigen werk. Tot nu toe heb ik steeds boeken geschreven rond een bepaald thema – eponiemen, geoniemen, fictieve plaatsnamen, neologismen enzovoorts – maar *Woorden met een ver-*

haal bevat juist allerlei verschillende thema's in één boek. Er staan stukken in over uitdrukkingen, over scheldwoorden, vloeken, over woorden voor drank en eten, over dansen en liedjes, over woorden die door oorlogen zijn ontstaan en over nog veel meer. In totaal passeren een paar honderd woorden en uitdrukkingen de revue. Een paar stukken hebben eerder in een boek gestaan (boeken die inmiddels niet meer leverbaar zijn), maar de meeste zijn nooit eerder in boekvorm verschenen. Voor alle stukken geldt dat ze voor *Woorden met een verhaal* zijn herschreven. Ze zijn bijgevijld, ingekort of langer gemaakt, geactualiseerd en aangevuld. Ik heb daarbij – dat zal duidelijk zijn – dankbaar gebruikgemaakt van de vele reacties van lezers.

Iets opschrijven is doorgaans een goede manier om het beter te onthouden, maar als je veel schrijft, kunnen eigen stukken je als nieuw voorkomen. Dat overkwam mij bij het samenstellen van dit boek. Ik vond het een merkwaardige ervaring (schrijf ik niet té veel?), maar het had ook een plezierige kant: ik heb sommige woordgeschiedenissen met plezier herlezen en veel details hebben mij opnieuw verrast. Ik hoop dat ze bij u ook in de smaak vallen, bij eerste kennismaking of in de herhaling.

En zoals altijd: aanvullingen blijven welkom.

Ewoud Sanders (sanders@nrc.nl)
Heemstede, augustus 2004

Gebruikte afkorting: WNT = *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. Dit wetenschappelijke, historische woordenboek beschrijft het Nederlands van 1500 tot circa 1976. Het telt 29 delen in veertig dikke banden, plus drie delen Aanvullingen. Met name de digitale versie (de cd-rom) is onmisbaar voor historisch taalonderzoek. Het WNT zal in dit boek dus geregeld worden aangehaald, net als de Grote Van Dale.

1 IN ÉÉN WOORD: SPIKSPLINTERNIEUW

> Cabaretière voelt zich spiksplinternieuw: 'De balans is er weer.' Tineke Schouten zit weer lekker in haar vel. Uitgerust, fit vooral, en ze heeft er zin in. Vorige maand werd ze 50.
>
> *Rotterdams Dagblad* 12 juli 2004

Er zijn woorden die een beetje raar worden als je er te lang naar kijkt. Iedereen kent dit verschijnsel, maar bij mijn weten bestaat er geen woord voor. Het is ook niet precies duidelijk hoe het werkt. Het effect treedt niet bij ieder woord op. Je kunt tien keer achter elkaar *huis* of *deur* zeggen – of desnoods *huisdeur* – zonder dat je op een gegeven moment denkt, hé, wat een gek woord is dat eigenlijk. Maar zeg tien keer *faliekant* en die kans is veel groter.

Waarschijnlijk treedt dit effect vooral op bij samengestelde woorden die we niet vaak gebruiken. Bij terloops gebruik is er niets aan de hand, maar haal zo'n woord uit z'n context en opeens denk je: hoezo *falie* en waarom *kant*? Ongetwijfeld doet dit verschijnsel zich vaker voor als een deel van de samenstelling niet duidelijk is, maar ook de combinatie kan opeens vreemd lijken.

Neem *spiksplinternieuw*. Zo in z'n eentje is dat toch een merkwaardig woord. Was het ooit *splinternieuw* en heeft iemand daar *spik* aan vastgelijmd? En zo ja, wat is *spik* dan? Heeft dat iets met *spik en span* te maken? En dat *splinter*, wordt daar inderdaad een houtsplinter mee bedoeld? En zo ja: waar slaat dat op?

Stokoud

Zo'n treintje woorden als *spiksplinternieuw* begint natuurlijk met een eerste steen, namelijk *nieuw*. Dat is al een oud woord. Het is omstreeks 1040 voor het eerst aangetroffen, in een Oost-Vlaamse plaatsnaam. Net als bij

oud ontstond er bij *nieuw* al snel behoefte om het te versterken, uit te breiden. Bij *oud* heeft dat niet zo heel veel opgeleverd. Dat is ook wel logisch, want behalve in de antiekhandel strekt ouderdom zelden tot aanbeveling. Veel verder dan *eeuwenoud, oeroud, overoud , steenoud* en *stokoud* komen we niet.

Bij *nieuw* ligt dat heel anders. In de handel is dat natuurlijk het toverwoord bij uitstek. Vandaar dat we in de loop der eeuwen woorden hebben gekregen als *brandnieuw, fabrieksnieuw, fonkelnieuw, gloednieuw, hagelnieuw, nagelnieuw, piksplinternieuw, spaandernieuw, speldernieuw, spiegelnieuw, spikspeldernieuw, spiksplinternieuw, spletternieuw, vuurnieuw* en *winkelnieuw*. In Zuid-Nederlandse dialectwoordenboeken zijn onder andere nog te vinden *spikspaandernieuw, spikspankelnieuw, splindernagelnieuw, splenternagelnieuw, vonkelnagelnieuw* en *speksponnieuw*.

Spikspeldernieuw

De oudste vormen, *spelle-nieuw* en *vuurnieuw*, zijn gevonden bij Kiliaan, een corrector uit Duffel die in 1574 een Nederlands-Latijns woordenboek samenstelde, waarin hij als eerste in Europa talen met elkaar vergeleek. Aan het eind van de zestiende eeuw komt *speldernieuw* vaak voor, en in de zeventiende eeuw is *spikspeldernieuw* de meest voorkomende vorm, die onder andere werd gebruikt door Bredero, Hooft en Huygens.

Spiksplinternieuw is in 1789 voor het eerst gevonden, in *Brieven van Abraham Blankaart* van Betje Wolff en Aagje Deken. Zij schrijven daar: 'Hy heeft op al zyn reizen en trekken zo weinig slytagie aan zyne conscientie [geweten] gekreegen, dat die nog, mag ik zeggen, spiksplinter nieuw is.'

Smidsvuur

Waar komt *spiksplinternieuw* nu vandaan? Daar is een hoop onzin over beweerd. Er is verband gelegd met het werkwoord *spelen* en met de schietspoel van een weefgetouw. Het zou dan, via een omweg, 'net nieuw van het weefgetouw gekomen' betekenen. *Spik* is zelfs – zij het geheel vergeefs – in verband gebracht met *spikkelkaas*.

Maar nadat onder anderen de Rotterdamse taalgeleerde Arie de Jager en de Amsterdamse hoogleraar F.A. Stoett hun tanden in deze kwestie hadden gezet, is men tot de conclusie gekomen dat *speldernieuw* en *splinternieuw* hetzelfde uitdrukken, namelijk: zo nieuw als een pas afgehouwen splinter. Het voorgevoegde *spik* betekent 'spijker' en is er als versterkend element aan vastgeplakt, wellicht omdat het allitereert en

grappig klinkt. Het hele woord betekent daardoor eigenlijk: 'zo nieuw als een spijker die net uit het smidsvuur komt en als een splinter die zojuist is afgehouwen'.

Kortom: nieuw in de overtreffende trap. *Spiksplinternieuw* is nog nieuwer dan iets wat de gloed of fonkeling van nieuwheid nog draagt; nog nieuwer dan iets wat helemaal met blinkende nagels of spijkers vastzit; nog nieuwer dan iets wat blinkt als een spiegel of dat net uit een winkel of uit de fabriek komt. Dat ooit een verse houtsplinter zo tot de verbeelding sprak, kunnen wij ons nu niet meer voorstellen. Maar in de vroegere wereld, waar alles dof en roestig was, viel de frisheid van vers gespleten hout sterk op – en het was iets wat iedereen kende.

Funkelnagelneu

Wie denkt dat dit vreemde woordgroepje alleen in het Nederlands voorkomt, vergist zich. De Engelsen kennen het vergelijkbare *spick and span new*, naast onder andere *brand-new*, *spander-new* en *spanfire-new*; de Duitsers spreken onder meer van *funkelnagelneu*, *funkelneu*, *spalterneu*, *spaltneu*, *splinterneu* en *splitterneu*; de Denen van *splinterny* en de Zweden van *splitterny* (sommige van deze woorden zijn zeldzaam of verouderd). Allemaal woorden waar in principe niets mee loos is, tot je er even te lang naar kijkt; dan kunnen ze er opeens even raar en raadselachtig uitzien als bijvoorbeeld *tierlantijn*, *falderappes* en *wissewasje*.

2 TWEE VROUWTJES, ÉÉN MAN

Hittepetit

'Kennedy? Oh, John? Ja, vreselijk! Zijn vrouw Jacqueline was een hittepetit. Die was zo vreselijk uit op publiciteit.'

NRC *Handelsblad* 26 juni 2003

Sommige woorden hebben ontzettend veel concurrentie. Dat geldt bijvoorbeeld voor *slag* en *stoot*. Daar zijn werkelijk tientallen synoniemen voor. Anders ligt dat bij *hittepetit*. Volgens de Grote Van Dale betekent dat 'klein bedrijvig persoontje'. Ik ken het eigenlijk alleen voor vrouwen. Koenen en het WNT definiëren het dan ook als 'klein bedrijvig vrouwspersoon'.

Bij mijn weten heeft *hittepetit* geen enkele serieuze concurrent. Van Dale vermeldt bij *hooidorser* dat dit schertsend kan worden gebruikt voor 'iemand die bedrijvig is, maar niets van belang uitvoert', maar dat is toch niet echt hetzelfde. Misschien komt *Truus de Mier* nog het meest in de buurt, naar de tuut-tuut-tuut roepende mier uit de *Fabeltjeskrant*. Maar alleen bij *hittepetit* zie ik meteen iemand voor me: een klein, kittig *vrouwtje* (een woord dat ik in geen enkele andere context zou gebruiken) dat altijd druk-druk-druk is, bij voorkeur met tamelijk onbelangrijke zaken.

Tot nu toe ging men ervan uit dat *hittepetit* dateert uit het begin van de twintigste eeuw. En inderdaad werd het omstreeks 1910 voor het eerst in de woordenboeken opgenomen. Maar in feite is het ouder. Al in 1855 schreef een zekere C.S. Roos in het tijdschrift *De Navorscher*:

> *'t Is een regte hittepetit* of *'t is net een hittepetit*. Deze spreekwijze heb ik meermalen hooren gebruiken, doch nooit in eenig woordenboek [heb ik] het woord *hittepetit* kunnen vinden.

Hitlands paardje

Roos vroeg zich af waar het vandaan kwam, en het jaar daarop kreeg hij twee antwoorden.

De ene beantwoorder stelde dat *hit* te maken had met *hit of hitje* in de betekenis 'Hitlands paard(je)'. Het achtervoegsel *petit* kon volgens hem niets anders zijn dan het Franse woord voor 'klein'. Met dat laatste was de andere beantwoorder het niet eens. *Hit* kwam wel van 'Hitlands paardje', maar de toevoeging *petit* was zonder twijfel een (rijmende) verlenging (het Franse *petit* wordt ook heel anders uitgesproken).

Deze verklaring staat nog steeds als een huis. Dergelijke verlengingen zijn niet ongewoon. Ook woorden als *hinkepinken, hossebossen, rampetampen, rollebollen, ukkepuk* en *viezevazen* zijn op deze manier gevormd. En dat de naam van een klein, bedrijvig paardje is overgegaan op een klein, bedrijvig vrouwtje (*De Navorscher* had het in 1856 over 'een vrouw of meisje, klein van persoon, die altijd in beweging is en gedurig heen en weêr draaft'), daar kun je je alles bij voorstellen. Dit overdrachtelijke gebruik staat bovendien niet op zichzelf. Van Dale geeft bij *merrie* als tweede betekenis 'vrouw'.

Slechte reputatie

Aanvankelijk werden Hitlandse paarden vooral ingezet voor ondergronds werk in de mijnen, maar juist halverwege de negentiende eeuw werden ze ontwikkeld voor trekkend werk en werd het kleine, maar brede en zware type gefokt. Dat *hittepetit* vervolgens werd gebruikt voor 'aankomend dienstmeisje' (ook wel: 'halfwassen vrouwelijke dienstbode' of 'loopmeisje') is ook goed te begrijpen. Wie zou er geen hittepetit in de huishouding willen hebben!

Toch hebben hittepetitten al lang een vrij slechte reputatie. Dat komt ook tot uitdrukking in een lied van Eduard Jacobs dat in 1921 met enorm veel succes ten gehore werd gebracht in de revue 'Hittepetit' in Frascati in Amsterdam. Hij zong:

Hittepetit is van alle meisjes
Zeker de liefste die ik ken.
Maar op mijn woord
Ik kan niet vertellen
Waarom ik zoo verkikkerd ben.
Hittepetit is wispelturig

Je weet nooit wat je hebt aan haar
Hittepetit is ongedurig
Nu zit ze hier en dan weer daar.

Kortom: druk-druk-druk, net als Truus de Mier, een verbinding die ten onrechte de woordenboeken nog niet heeft gehaald.

Vrouwtjes

'Zelf heb ik al skates, maar mijn vrouwtje nog niet. Wie heeft er een paar goede skates over en wil ze verkopen.'

Uit een discussiegroep op internet.

Met enige regelmaat word ik aangesproken door mensen die in mij een medestander zoeken voor hun taalergernis. Ze weten dat ik vaak over taal schrijf en daarom willen ze van mij weten, nee, daarom gaan zij er min of meer van uit dat ook ík mij doorlopend groen en geel erger aan... En dan volgt de observatie van een of ander taalverschijnsel. Het kan bijvoorbeeld om een tussen-*s* gaan die vroeger fout werd gerekend ('Iedereen zegt tegenwoordig maar alsmaar'), een zinsconstructie, een veelvoorkomende spelfout in de krant, een bepaalde uitspraak (*son* in plaats van *zon*) of de opmars van een woord, zoals *plek*, dat sinds enkele decennia *plaats* aan het verdringen is. Hun verzoek om adhesie loopt vrijwel altijd op een teleurstelling uit. Ach, zeg ik, een levende taal is in beweging en dus verandert er af en toe wat, wees blij. En nee, zeg ik, ik erger mij niet aan taal, ik verwonder mij erover. Ik geniet juist van al die beweging, van al die variëteit, van dat contrast tussen lelijk en mooi, van de levendigheid en ongebondenheid van het Nederlands.

Neutraal

Erger ik mij dan helemaal nooit aan taal? Nee, dat is ook niet waar, maar eigenlijk schiet mij slechts één echte ergernis te binnen en dat is deze: ik erger mij aan vrouwen die een andere vrouw een *vrouwtje* noemen. 'Dat is een heel leuk vrouwtje', 'er komt zo nog een vrouwtje', 'zegt dat vrouwtje tegen mij' – ik vind het niet kunnen, en zeker niet als de ene

vrouw dit over een andere vrouw zegt.

Ik vind dat beledigend, denigrerend, verraad van je eigen soort. Als mannen *vrouwtje* zeggen vind ik dat ook storend, maar – het zal wel seksistisch wezen – lang niet zo ergerlijk. Tja, mannen, bij sommige types kun je erop wachten.

Taalkundig gezien deugt mijn ergernis van geen kant, zoals zo vaak bij taalergernissen. In de eerste plaats moet je vaststellen dat *vrouwtje* lang niet altijd denigrerend hoeft te zijn. Een vrouwtje kan simpelweg een 'kleine vrouw' zijn, en als je bijvoorbeeld een kleine, oude vrouw een 'klein vrouwtje' noemt, kan dat niet alleen neutraal maar zelfs liefdevol zijn bedoeld.

Ik heb vrouwen wel eens aangesproken op hun gebruik van *vrouwtje*. Nee, hielden zij bij hoog en laag vol, zij bedoelden dat helemaal niet neerbuigend. Zo zeiden ze dat gewoon, een volkomen neutrale term voor hun seksegenoten.

De Grote Van Dale heeft een knappe beschrijving bij *vrouwtje*, die meteen laat zien hoeveel uiteenlopende betekenissen een woord in zich kan verenigen. Vrouwtje, schrijft dit woordenboek, kan onder meer worden gebruikt 'met min of meer vertederde of liefkozende gevoelsnuance' (voorbeeldzinnen: 'hij heeft een lief vrouwtje'; 'het jonge vrouwtje'), het kan worden gebruikt als 'liefkozende benaming voor zeer jonge meisjes' (voorbeeldzin: 'neen vrouwtje, dat gaat zo niet'), het kan een minachtende aanspreekvorm zijn ('wat denk je ervan, vrouwtje?') en het kan neutraal worden gebruikt voor 'kleine vrouw'. Dan is er nog de 'gedachte aan het seksuele' in de uitdrukking 'hij kijkt te veel naar de vrouwtjes'. En dan zijn er óók nog honderdduizenden onmiskenbare niet-vrouwtjes die dagelijks tegen hun huisdier zeggen: 'Kom maar bij het vrouwtje.'

Kortom, ik had beter moeten weten: ook hier is verwondering beter op z'n plaats dan ergernis.

Mannetjesputter

Op jacht naar zijn eerste grandslamzege verloor de mannetjesputter nog geen set.

Het Parool 2 juni 2004

In het najaar van 1904 maakte Koos Speenhoff (1869-1945) een liedje dat een van zijn allergrootste successen zou worden. Nog velen kunnen het refrein van *De Schutterij* meezingen:

Daar komen de schutters,
Ze lopen zich lam,
De mannetjesputters
Van Rotterdam...

Dit liedje – dat ook de titel leverde voor Speenhoffs memoires *Daar komen de schutters* (1943) – zal zeker hebben bijgedragen aan de verbreiding van het woord *mannetjesputter*.

Niet dat dit woord daarvoor helemaal onbekend was. *Mannetjesputter* is in 1861 voor het eerst aangetroffen, in het beroemde spreekwoordenboek van P.J. Harrebomée. Een belangrijk nadeel van dit chaotische werk is dat het de spreekwoorden maar zelden verklaart. Harrebomée vermeldt slechts *het is een mannetjes putter*, samen met onder meer *het is een mannetje van boter* en *het is een mannetje van stroo*.

Voor 1900 is *mannetjesputter* slechts enkele malen aangetroffen, onder meer bij Justus van Maurik, maar na Speenhoffs 'tophit' vinden we het in overvloed. In 1906 in een Bargoens woordenboekje – met als betekenis 'sterke kerel' – in 1907 bij Israël Querido en vervolgens in vele dagbladen en tijdschriften. In 1914 volgde opname in de Grote Van Dale, waarmee het woord min of meer als ingeburgerd kan worden beschouwd.

De betekenis lag overigens niet meteen vast. Sommige schrijvers gebruikten het in de betekenis 'ongevoelig mens', maar volgens Van Dale moest het worden begrepen als 'mannetjeskerel', dat wil zeggen 'een hele baas, een hele kerel'. Koenen nam het woord pas in 1932 op en gaf een iets andere omschrijving, namelijk 'sterke kerel, flinke man, knap in zijn vak', een definitie die in de decennia daarvoor bij *mannetjesman* had gestaan.

Mannetjesputter lijkt op het eerste gezicht een woord dat zichzelf verklaart, tot je je afvraagt wat er met *putter* wordt bedoeld. Dat zal iemand zijn die iets uit een put haalt, maar wat? Vast geen *mannetjes*.

Voor de herkomst van *mannetjesputter* zijn twee verklaringen gegeven. In een vogeltijdschrift uit 1983 wordt een verband gelegd met *putter* als volksnaam voor de distelvink. Men kan deze vogel, die vanwege zijn zang en fraaie uiterlijk al sinds de oudheid als huisdier wordt gehouden, veel leren. Er staat:

> Een veel vertoond kunstje is dat ze het drinkwater letterlijk *putten* (ze takelen het in een vingerhoed of in een minuscuul emmertje aan een dun kettinkje op) en dat ze hun voer in een klein wagentje via een schuine plank naar zich toe trekken. Zolang ze eten en drinken staan ze op het kettinkje; op die manier houden ze hun natje en droogje binnen snavelbereik. Dus zo'n *mannetjesputter* (vrouwelijke zangvogels worden vrijwel nooit in kooien gehouden) kan inderdaad wel wat!

Veel aannemelijker is de verklaring die al aan het begin van de twintigste eeuw door F.A. Stoett is gesuggereerd. Een *putter* is eigenlijk 'iemand die water put of schept'. Maar in verschillende dialecten – en ook in het Fries – werd het daarnaast schertsend gebruikt voor 'drinkebroer', voor iemand dus die een stevige borrel kan verdragen. En iemand die veel kan verdragen is een flinke kerel en een sterke vent. Het voorgevoegde *mannetjes-* diende volgens Stoett tot versterking van het begrip, te vergelijken met *mannetjesman* en *mannetjeswijf*.

Overigens heeft de betekenisontwikkeling zich voortgezet. Volgens de Grote Van Dale wordt *mannetjesputter* tegenwoordig ook gebruikt voor 'flinke vrouw'. Een kleine steekproef in enkele digitale krantenbestanden leert dat dit juist is, maar wel zeer uitzonderlijk. De steekproef leert meteen dat het woord vooral erg vaak in sportverslagen voorkomt. Daarnaast wordt het nogal eens gebruikt in artikelen over gevangenissen, het leger en over politieke kopstukken. Bovendien wordt *mannetjesputter* opvallend vaak van een geografische aanduiding voorzien. Zo is Sean Connery 'de Schotse mannetjesputter' genoemd, Jonas Bjorkman 'de Zweedse mannetjesputter', Pieter Sjoerds Gerbrandy 'de Friese mannetjesputter' en Jan van Halst 'de mannetjesputter van Enschede'.

Dat het liedje van Speenhoff nog voortleeft, mag blijken uit het feit

dat cabaretier Freek de Jonge er in juni 2004, tijdens het Europees kampioenschap voetbal, een moderne variant op schreef, met als refrein:

Daar komen de schutters van Oranje weer aan
De mannetjesputters uit Nederland
Zij gaan er voor niets en niemand opzij
De schutters schieten hun doel nooit voorbij.

Het heeft Oranje niet mogen baten.

3 ONS NATIONALE STRAATLIED

Tararaboemdijee

> De supporters zingen, als Ajax op bezoek is (op de wijze van Tararaboemdiejee): 'We gaan op jodenjacht.' Ze zingen ook (op de wijze van Guantanamera): 'We zijn maar kuthagenezen.'
>
> *Het Parool* 21 november 2003

Het laatste decennium van de negentiende eeuw was net begonnen toen Henry J. Sayers in St. Louis, Missouri, de indertijd beruchte nachtclub van Babe Connors bezocht. Sayers (1854-1932) kwam oorspronkelijk uit Toronto. Hij was kapelmeester in het Amerikaanse leger geweest en werkte nu als impresario en publiciteitsagent voor de reizende show *The Tuxedo Girls* uit New York.

Bij Babe Connors hoorde hij een deuntje dat veel indruk op hem maakte. Vooral het nonsensrefrein sprak hem aan. 'Ta-ra-ra boom-der-é' zongen de sensueel dansende negerinnen.

Zonder schroom besloot Sayers dit deuntje te gebruiken voor een reclameliedje voor zijn show. Hij verving de niet overgeleverde, naar verluidt schunnige tekst van het origineel door twee bravere coupletten, waarvan het eerste begint met de zin 'A sweet tuxedo girl you see, Queen of swell society.'

Sayers verkocht het lied onder de titel *Ta-ra-ra boom-der-é* aan uitgever Willis Woodward, die er op 10 september 1891 auteursrecht op kreeg.

Koeterwaals

In de Verenigde Staten had *Ta-ra-ra boom-der-é* aanvankelijk geen succes. Dit veranderde toen het eind 1891 in Londen op de planken werd gezet door de roodharige zangeres Lottie Collins (1866-1910). Lottie was de

dochter van een variétéartiest en stond sinds haar vijfde op het toneel. Haar vertolking van *Ta-ra-ra boom-der-é* maakte haar op slag beroemd.

Collins zong niet de tekst van Sayers, maar die van de Londense liedjesschrijver Richard Morton. In de versie van Morton luidt het eerste couplet:

A smart and stylish girl you see
Belle of good society;
Not too strict, but rather free,
Yet as right as right can be!
Never forward, never bold,
Not too hot, and not too cold,
But the very thing, I'm told,
That in your arms you'd like to hold!

Ta-ra-ra boom-de-ay (8x)

Het was niet de nieuwe tekst die het lied in Londen tot een hit maakte, maar de opzienbarende presentatie door Lottie Collins. Zij zorgde voor een spectaculair contrast tussen de ingetogen coupletten en het uitgelaten refrein, waarbij zij overigens Ta-ra-ra boom-*de-ay* zong in plaats van Ta-ra-ra boom-*der-é*. Zij begon het lied heel kalmpjes, waarbij ze rustig op de maat van de muziek met haar zakdoek wuifde. Maar als de slag van de grote trom het teken voor het refrein gaf, zette zij haar handen op haar heupen en stortte zich in een snelle dans waarbij ze de benen hoog in de lucht wierp. 'Het lied,' zo heet het ergens, 'was een klap in het gezicht van het Engelse fatsoen.'

Lottie Collins bracht *Ta-ra-ra boom-de-ay* aanvankelijk in de komische musical *Dick Whittington* in een theater in Islington, een wijk van Londen direct ten noorden van de City. Terwijl dit stuk nog liep, werd het nummer opgenomen in de burleske *Cinder-Ellen up too late* (een flauwe woordspeling op *Cinderella*) in het Gaiety-theater aan de Strand, in het hart van de stad. Avond aan avond haastte Lottie zich van het ene theater naar het andere.

Plaag

Ta-ra-ra boom-de-ay werd niet zomaar een hit, het werd een megahit. Historici hebben het later uitgeroepen tot hét lied, de *tune* van de *gay* of

naughty nineties. In 1913 schreef Holbrook Jackson hierover in zijn studie *The eighteen nineties*:

> Onze pasverworven vrijheid leek precies de uitdrukking die ze nodig had, te vinden in het tomeloze nonsensrefrein *ta-ra-ra-boom-de-ay*, dat, ontvlamd aan de rode rokken van Lottie Collins, zich als een dansend vuurtje door het land verbreidde, jong en oud, jolig en bedaard, in zijn greep nam en ten slotte een ware plaag van een lied werd, waarmee zelfs in de variététheaters waar het was opgekomen, de draak gestoken werd. Geen ander lied heeft ooit de mensen zo gegrepen; van 1892 tot 1896 woedde het als een epidemie, en in die jaren lijkt het een soort absurd 'ca ira'. ['Ca ira' was hét lied van de Franse revolutie, ES] te zijn geweest van een generatie die met alle geweld uit de band wilde springen. Tot op de dag van vandaag klinkt het lied in de straten van Boulogne en Dieppe, waar de straatjochies het radbraken ten behoeve van de Engelse toeristen, in de stellige overtuiging dat het het Britse volkslied is, en in de hoop dat de vaderlandslievende Britten hun inspanningen met een stuivertje zullen belonen.

Collins reisde met *Ta-ra-ra boom-de-ay* door het hele land en vervolgens door de Verenigde Staten, waar zij er tweehonderd dollar per week mee verdiende. Bij haar vertrek uit Engeland zongen de straatjongens:

> Lottie Collins lost her drawers [onderbroek]
> Won't you kindly lend her yours?
> She is going far away
> To sing Ta-ra-ra-boom-de-ay

Collins trouwde drie keer en stierf al op haar 44ste, volgens sommigen omdat de woeste vertolking van *Ta-ra-ra boom-de-ay* haar had uitgeput. Overigens nam haar dochter José Collins (1887-1958) in 1911 de fakkel over. José bracht het nummer de eerste keer als 'showstopper' in een Amerikaanse musical. 'Bij de première was de jonge Miss Collins zo bloednerveus,' weet een muziekhistoricus, 'dat zij de tekst vergat, waarop de dirigent haar die hoorbaar moest voorzeggen.'

Rechtszaak

Over de herkomst van het refrein is het nodige te doen geweest. Waar kwam *tararaboemdijee* vandaan? In 1899 schreven De Beer en Laurillard hierover in hun vermaarde *Woordenschat*:

> Tararaboemdijee. Aanhef van een vermaard of berucht lied, dat als straatdeun dienst doet, en waarvan men heeft verhaald, dat het oorspronkelijk door een wilden volksstam bij godsdienstplechtigheden gezongen werd, om in geestverrukking te geraken. In Maart 1894 wist een Amerikaansche schrijver mee te deelen, dat de componist een ter dood veroordeeld soldaat was, die in '54 in de gevangenis het lied vervaardigde, waaraan hij den titel: 'Afscheid van het leven' gaf.

De kwestie was niet geheel zonder belang. Immers, bij zo'n groot kassucces kon navolging niet uitblijven. En inderdaad, al in 1891 bracht de Amerikaan Alexander Spencer het liedje *Boom-ta-ra!* op de markt. Een jaar later, in 1892, kwam Jim Thornton op de proppen met het lied *I'm the man that wrote Ta-ra-ra-boom-deay*, 'bij wijze van dubieuze aanspraak op het auteurschap', zoals het ergens heet.

Een en ander leidde in 1932 tot een rechtszaak tussen de toen 77-jarige Henry Sayers en een partij onder aanvoering van de Amerikaanse muziekhistoricus Sigmund Spaeth. De zaak diende in New York voor rechter Robert P. Patterson.

Spaeth betoogde dat al in 1809, in een bundel Tiroolse liederen voor citer en zang, een deuntje voorkwam getiteld *Ta rada Bum di e*. Ook in twee andere Duitse volksliedjes kwam deze klanknabootsing van koper- en slagwerk voor, te weten in een compositie getiteld *Tarara Bumtara* en in het *Storchlied* ('Ooievaarslied').

Spaeth wees er bovendien op dat in januari 1891, dus een paar maanden voordat Sayers' liedje werd gedeponeerd, een zekere Karl Maxstadt in Duitsland een compositie had gepubliceerd getiteld *Tschingtatara!*, met daarin de zinsnede 'Tsching-ta-ta-ra! Bum-ta-ta-ra!' De muziek en de rest van de woorden waren echter heel anders dan bij Sayers.

Het kan geen saaie boel zijn geweest, daar in de rechtszaal in New York. Je hóórt het Sayers' advocaat zeggen: 'Edelachtbare, mag ik u wijzen op de subtiele verschillen tussen *Ta-ra-ra boom-der-é* enerzijds en *Ta rada Bum di e, Tarara Bumtara* en *Tsching-ta-ta-ra! Bum-ta-ta-ra!* anderzijds?'

Maar Patterson – later minister van Oorlog – was niet overtuigd. Na rijp beraad besloot hij dat de woorden van het refrein en de volledige muziek niet oorspronkelijk waren, maar de coupletten van Sayers wel. Melodie en refrein waren voortaan dus vrij van auteursrecht.

Middelburg

Lang voor deze juridische heisa had *Ta-ra-ra boom-de-ay* ook buiten Engeland en de Verenigde Staten furore gemaakt. In Duitsland, Frankrijk (waar men het refrein verbasterde tot *Tha-Ma-Ra-Boum-Di-Hé*), Nederland en zelfs Rusland had het de harten van het volk gestolen.

Voorzover bekend verscheen de eerste Nederlandstalige versie in 1892 bij uitgeverij F.B. den Boer in Middelburg, onder de titel *Tè-rè-rè-boem-di-jé!*. Op het voorblad staat een pentekening van een hupsende Lottie Collins, een wapperende doek om haar wespentaille, een hoed met struisveren op haar weelderig krullende haar, een zakdoek in haar elegant omhoog gestrekte hand. 'Groot succes van het Islington-theatre te Londen,' kopt het voorblad.

Er verschenen meteen verschillende edities. Voor een dubbeltje werd men eigenaar van de originele Engelse tekst van Richard Morton, vertaald door H.J.G. Hart. Hier het eerste couplet:

Ik ben een elegante juf,
hoog van kom-af, zonder bluf,
uitgelaten en nooit duf,
altijd jolig, heel geen nuf,
niet t' éénkennig, niet te boud,
niet te warm en niet te koud,
maar zoiets dat jong en oud
zo dolgraag in zijn armen houdt!

Ta-ra-ra Boom-de-ay (8x)

Hart schreef ook een eigen versie, die veertig cent kostte. Dat lied telt vijf coupletten, tamelijk flauwe versjes van acht regels met de frappe in de laatste zin. Ze behandelen enkele klassieke thema's uit het variété-repertoire, zoals de vervelende schoonmoeder en het ruziënde echtpaar.

Intussen had Richard Morton – niet te beroerd om zijn plotselinge succes te verzilveren – ook twee uitgebreidere versies op de markt ge-

bracht, één met vijf coupletten voor dames en één met vier coupletten voor heren. Ook die werden door H.J.G. Hart in het Nederlands vertaald.

Van al deze versies zijn in Nederland aan het eind van de negentiende eeuw een paar duizend exemplaren verkocht. Daarnaast waren er nog concurrerende vertalingen van Mortons teksten op de markt, onder andere van het Amsterdamse 'Bureau T.A.V.E.N.U.' (Tot Aangename Verpoozing En Nuttige Uitspanning). Al met al werd er dus ook in Nederland in het fin de siècle heel wat afgetararaboemdijeet.

Straatlied

Dat gebeurde niet alleen in het theater en tussen de schuifdeuren. Zoals vroeger bij bekende deuntjes wel vaker gebeurde, zongen de jongens op straat al snel hun eigen versies. Daarvan moeten er tientallen zijn geweest: eendagsvliegen, maar ook versies die generaties lang populair bleven. Het bijzondere is dat veel van die straatversies zijn overgeleverd. Geen enkele variant was kennelijk sterk genoeg om de andere te verdringen.

Bijna iedereen kent wel de schoolpleinvariant:

Tararaboemdiee
De dikke dominee
Die had zijn gat verbrand
Al aan de kachelrand

Minstens zo bekend zijn de varianten die in het voetbalstadion worden gezongen, waarbij de tekst is teruggebracht tot één zielige regel, bijvoorbeeld:

Wij gaan naar Rome toe (4x)

Of deze, als de scheidsrechter het weer eens verkeerd heeft gezien:

Hij is een hondenlul (4x)

Maar er zijn er nog veel meer, en betere! Toen Karel van het Reve in 1995 in *Het Parool* schreef dat hij zich alleen de beginregels van Tararaboemdijee kon herinneren, kreeg hij tientallen brieven met daarin acht ver-

schillende varianten. In 1996 vroeg ik de lezers van NRC *Handelsblad* mij te schrijven waar en wanneer zij welke versie(s) hadden leren kennen. Die oproep werd herhaald in het radioprogramma *Wat een taal* en op Teletekst. Een en ander leverde ruim tachtig reacties op, uit Nederland en Vlaanderen. Op basis daarvan is het mogelijk voor eens en voor altijd de geschiedenis van ons nationale straatlied te boekstaven.

Heilsoldaat

De oudst bekende versie bezingt het geluk van een heilsoldaat, ofwel een lid van het Leger des Heils, een internationale christelijke organisatie die in 1865 in Engeland werd opgericht. De tekst luidt:

Tararaboemdiee
'k Ga met geen diender mee
Wel met een heilsoldaat,
Die naar de hemel gaat

We weten dat deze versie in 1893 in Utrecht bekend was, omdat er toen een parodie op werd gemaakt. Die had een tragische aanleiding. Op 10 september 1893 viel de 40-jarige Utrechtse herenboer D. Dolman uit een luchtballon. Over de precieze toedracht zijn de Utrechtse kranten uit die dagen het niet eens, maar het waarschijnlijkst is dat er onvoldoende gas in de ballon zat. De mand stootte daardoor tegen de daken. Dolman, duidelijk 'geen lid van de geheelonthoudersvereeniging', zoals *Het Nieuwe Dagblad van Utrecht* het in 1893 formuleerde, probeerde het schuitje met beide benen af te duwen. Hij stortte naar beneden, voor de ogen van honderden toeschouwers. Kort daarop stierf hij in het Diaconessenhuis.

De Utrechtse straatjongens zagen er de humor wel van in. Zij zongen, in het stramien van 'de heilsoldaat':

Tararaboemdiee
'k Ga met geen luchtbal mee,
Want hoe men vallen kan
Dat zie je aan Dolleman

De heilsoldaatvariant is nog altijd het bekendst. Hij werd door bijna de helft van de inzenders ingestuurd. De meesten hadden het liedje in de

Randstad leren kennen, maar het was ook bekend in bijvoorbeeld Mensingeweer (Groningen). Meestal zingt men:

Tararaboemdijee
Ik ga met jou niet mee
Maar met een heilsoldaat
Die naar de kermis gaat

De bestemming van de heilsoldaat wisselt echter: hij gaat ook naar de hemel, naar de bliksem, naar het leger (des Heils?) of 'aan de boemel'. Soms wil de 'ik' met geen diender of smeris mee, en een enkele keer heeft de heilsoldaat plaats moeten maken voor een 'ouwe' of een 'flink soldaat'. In 1934 zongen de meisjes in Arnhem: 'Ga niet met een *rijer* mee', want in Arnhem waren toen de 'Gele Rijders' (de volksnaam voor het Corps Rijdende Artillerie) gelegerd en die waren niet pluis.

Goddelijke rangorde

Aardig is dat verschillende inzenders iets schreven over de uitvoering en de status van het lied. Daardoor weten we dat de heilsoldaatvariant omstreeks 1920 in Amsterdam veel werd gezongen op bruiloften en partijen. In Twente werd er in 1940 volop op gedanst. 'Ta...ra...ra...*bóém* – en dan tilde de heer de dame zo ver mogelijk de lucht in – *diee*, daar kwam de dame weer op haar voeten,' schreef een heer.

Een vrouw die het liedje in 1934 in Enschede leerde kennen, schreef: 'Beide versies, die met kermis en hemel, mocht ik niet zingen als grootvader op bezoek was. Die was nogal fijngeslepen (Prot. Chr.). Ik leerde het van mijn moeder.'

In Dinxperlo lag het in 1935 nog gevoeliger. 'Dinxperlo was een zeerprotestantse gemeente,' schreef iemand, 'waar "de dominee" bijna tot de goddelijke rangorde behoorde waarmee niet gespot mocht worden.' Maar achter dominees rug werd er tijdens bruiloften enthousiast op het lied gehost.

Rokend poepen

De variant die na de heilsoldaat het vaakst voorkomt, bezingt het lot van een dominee die rokend gaat poepen. Deze variant komt achttien keer in het materiaal voor. Meestal zingt men:

Tararaboemdiee
De dikke dominee
Die zat eens in zijn stoel
[of: Zat in zijn leuningstoel/ luie stoel]
Met zijn pijpie in zijn smoel

Toen moest hij naar de plee [wé]
Hij nam zijn pijpie mee
En met een harde druk
Daar viel zijn pijpie stuk
[of: Beet hij z'n pijpie stuk]

De jeugd in Schiedam zong in 1944 nog een derde couplet:

Toen ging hij naar zijn vrouw
Die zei: 'Wat is er nou?'
'Ik gaf een harde druk,
Toen viel mijn pijpje stuk'

Deze pijp+pleevariant was vooral bekend in de grote steden: Amsterdam (in ieder geval sinds 1925), Den Haag, Haarlem en Rotterdam. Er zijn diverse kleine verschillen. Vermeldenswaard is dat men in 1925 in Kloosterzande (Zeeuws-Vlaanderen) over het 'pijpken' zong:

Toen viel het uit z'n mond
En daarna in de stront

en dat het pijpje bij de Haagse jeugd in 1945 aldus landde:

Hij stak het in z'n zak
Toen viel het in de kak

Vonden sommigen in de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw de heilsoldaatvariant al gedurfd, de pijp+pleevariant kon in de ogen van weinig opvoeders genade vinden. 'We mochten het *absoluut niet* zingen,' schreef de inzender uit Kloosterzande, 'maar... 't gebeurde toch! Het hele land van Hulst kende het zo.'

Een dame die deze variant in 1932 in de hofstad leerde, schreef: 'On-

nodig te zeggen dat het lied geen deel uitmaakte van de Godsvruchtige zang tijdens de Godsdienstlessen op de lagere school bij de Eerwaarde Zusters Dominicanessen in Den Haag.'

Maar ook de jeugd zelf twijfelde soms aan de toelaatbaarheid van het lied. Iemand die het in 1940 in Hoorn oppikte, schreef: 'Roomse jongen die ik was, geneerde ik me eigenlijk het te zingen, niet wegens die plee en die harde druk, maar omdat ik het eigenlijk gemeen vond met zoiets de protestanten belachelijk te maken.' Deze inzender legde de kwestie in tweede instantie voor aan zijn vrouw, die het lied in 1945 in Amsterdam leerde. 'Mijn vrouw,' schreef hij in een tweede brief, 'blijkt aanzienlijk minder braaf te zijn geweest dan ik, en zonder oecumenische bedenkingen een welhaast wellustig genoegen te hebben ervaren bij die heerlijke vieze woorden.'

Let wel, dit speelde in een tijd dat het nog niet gewoon was om met een heel voetbalstadion over een hondenlul te zingen.

Onweerstaanbaar

In totaal bevatten de brieven zestien verschillende varianten: elf met unieke regels, en vijf die veel voorkomen. Niet al die varianten worden hier uitgebreid behandeld, maar een paar zijn te mooi om te weerstaan. Bovendien zijn ze vrijwel allemaal nooit eerder op schrift gesteld.

Toen Nederland in 1894 troepen naar Lombok stuurde, zongen onze straatjongens:

Tararaboemdiee
Ik ga met geen smeris [of: diender] mee
Maar met een knap soldaat,
Die straks naar Lombok gaat

In Nederlands-Indië was omstreeks 1912 de volgende populair:

Tararaboemdiee
De dikke dominee
Die gaf z'n vrouw een schop
Tot aan het kippenhok

Dan is er de niet-trouwenvariant, die alleen in Rotterdam en omgeving bekend lijkt te zijn. Althans, alle inzenders hadden hem daar geleerd.

Omstreeks 1938 werd hij op de openbare meisjesschool aan de 's Gravendijkwal in Rotterdam klassikaal gezongen als de juffrouw even weg was. De standaardtekst luidt:

Tararaboemdiee,
De dikke dominee,
Die zei eens tot zijn vrouw,
Mijn dochter trouwt niet gauw,
En weet je hoe dat komt,
Zij heeft een dikke kont,
En ook een rubber tiet,
En daarom trouwt ze niet

De kont en de tiet zijn ook wel eens van hout of blik en één inzender maakt gewag van een 'blinde tiet', dat wil zeggen: een tiet zonder tepel.

Weer een andere variant, over moord en doodslag, is een van de weinige die zijn vastgelegd in verschillende bundels met straatliedjes. De tekst luidt:

Tararaboemdiee
De blikken dominee,
Die schoot met kruit en lood
Zijn arme naaister dood

Nu zit hij in de kast
Al aan een ketting vast.
De jongens [mensen] roepen luid:
'Hij komt er nooit meer uit!'

Deze variant verwijst naar een gruwelijke moordzaak uit 1894, die indertijd veel stof deed opwaaien. Johan Barger, dominee te Harlingen, schoot Cato Mirande, het dienstmeisje dat zijn liefde niet langer wilde beantwoorden, toen met vijf kogels door het hoofd, een moord waarvoor hij levenslang kreeg. En inderdaad kwam Barger 'nooit meer' uit de bak, want hij stierf in 1900 in de gevangenis in Leeuwarden.

4 VANDALEN, LABBERLOTTEN, HOOLIGANS

Vandalen

> Vandalen schopten en duwden de vierkante behuizingen omver. Dat is zeker 'tien tot twintig keer' gebeurd, vertelt de amateur-imker. Al twee keer bezweek zo een bijenvolk aan onderkoeling. Toet heeft nu een proces-verbaal aan zijn broek, omdat hij een van de jonge vandalen een klap gaf.
>
> *Rotterdams Dagblad* 17 juli 2004

Weinig mensen zullen van verbazing van hun stoel vallen als ze lezen dat het woord *vandalisme* is afgeleid van de Vandalen. Maar wat hebben de Vandalen nu precies op hun geweten? Wat rechtvaardigt dat ze in één adem worden genoemd met voetbalvandalen?

Laten we beginnen in de vierde eeuw n.Chr. De Vandalen kwamen van oorsprong uit het gebied rond de Oder. In de tweede eeuw waren ze naar Midden-Europa getrokken, maar in 406 kwamen zij, voortgestuwd door de Hunnen, opnieuw in beweging. Na drie jaar plunderend te hebben rondgetrokken vestigden ze zich in Gallië en Spanje. Te hulp geroepen door de Romeinse bestuurder Bonifatius stak koning Geiserik vervolgens in 429 met 80.000 man over naar Afrika. Bonifatius kreeg spijt en keerde zich tegen Geiserik, maar die versloeg de Romeinen en vestigde zich in Carthago. Van daaruit teisterde hij met zijn vloot de kusten van Sicilië, Sardinië en Corsica.

Keizer Valentianus III hield Geiserik een tijdje in het gareel door diens Afrikaanse veroveringen te legitimeren, maar nadat Valentianus was vermoord, koerste Geiserik binnen een paar maanden op Rome aan, volgens sommigen op uitnodiging van de weduwe van Valentianus.

Bij zijn mars op Rome ontmoette Geiserik nauwelijks tegenstand. De

moordenaar van Valentianus, keizer Maximus, werd op de muren van de stad door een van zijn eigen soldaten met een steen doodgeslagen en uiteindelijk kon Geiserik op 2 juni 455 zonder slag of stoot Rome innemen. Wat Geiserik daarna deed zou de naam van de Vandalen vereeuwigen. Hij gaf namelijk bevel om de stad stelselmatig maar zonder bloedvergieten leeg te plunderen.

Grondig

De Vandalen – het moet gezegd – gingen met Germaanse *Gründlichkeit* te werk. Alles van waarde werd meegenomen, zelfs de bronzen dakpannen van het dak van het Capitool. Na veertien dagen hard plunderen voer Geiserik weer naar huis, samen met een paar duizend gijzelaars: senatoren, ridders, kooplieden en ambachtslui.

Ziehier de basis voor de opvatting dat Vandalen vandalen waren. Die opvatting kwam onder andere tot uitdrukking in het Engels. Vanaf de zeventiende eeuw werd *vandal* daar met regelmaat gebruikt voor iemand die moedwillig of uit domheid iets vernielt dat mooi, eerbiedwaardig of behoudenswaardig is.

Voltaire introduceerde *vandale* vervolgens in het Frans. Vanaf 1732 gebruikte hij het regelmatig in brieven en publicaties, waarmee het in die taal ingeburgerd raakte.

Vandalisme

Maar van *vandaal* naar *vandalisme* was nog een hele stap. Die werd gezet door Henri Grégoire (1750-1831), de bisschop van Blois. Grégoire was een interessante man: hij had zich ingezet voor de emancipatie van de joden, was een fel tegenstander van slavernij en hij was in 1792 – ten tijde van de Franse Revolutie – als afgevaardigde voor de geestelijkheid in de Nationale Conventie gekozen. Het was hier dat hij, op 10 januari 1794, het woord *vandalisme* lanceerde. Grégoire keerde zich tegen het voorstel om alle Latijnse inscripties van oude gebouwen te verwijderen. In een rapport hierover schreef hij: 'Men kan de burgers nooit te veel afgrijzen inboezemen van dit vandalisme, dat maar één ding kan: vernielen. De oude monumenten moeten compleet behouden blijven, maar wat de huidige monumenten betreft, heeft de Nationale Conventie in haar wijsheid de vernietiging verordend van alles wat het stempel van het koningschap en het feodalisme draagt.'

Tussen 31 augustus en 14 december bracht Grégoire nog drie rappor-

ten uit over de 'huiveringwekkende' schade die volgens hem door contrarevolutionairen werd toegebracht. In de titels van deze rapporten gebruikte hij steeds het woord *vandalisme*, dat daardoor snel opgang maakte. In zijn memoires schreef Grégoire: 'Ik schiep het woord om de zaak te doden.'

Oorlogsrecht

De memoires van Grégoire verschenen tussen 1837 en 1840. Het begrip *vandalisme* was tegen die tijd ook in Nederland gemeengoed. Het werd voor het eerst opgetekend in 1825, met als betekenis 'het uitdooven van kunde, en het terugbrengen van barbaarschheid, verwoestinggeest'. Overigens schreef men indertijd regelmatig *wandalisme*, dus met een w.

Rest de vraag of de Vandalen terecht werden vereenzelvigd met vernielzucht. De hele negentiende eeuw was men daarvan overtuigd. Naslagwerken uit die tijd maken met veel nadruk melding van 'de ruwe woede, waarmede de Vandalen vooral kunstgewrochten roofden en bedierven'. Maar omstreeks 1950 kwam men tot andere inzichten. Wetenschappelijk onderzoek maakte duidelijk dat de Vandalen, die het ariaanse geloof aanhingen, vooral het slachtoffer zijn geworden van gekleurde – lees: katholieke – geschiedschrijving. Geiserik greep pas naar de wapens als diplomatie niet hielp. Zijn volk was zedelijk, en goed georganiseerd. Natuurlijk, hij plunderde heel Rome leeg, maar dit was in overeenstemming met het oorlogsrecht van zijn tijd, zo schrijven verschillende Vandalendeskundigen. Geiserik bracht bijeen wat Rome in zijn ogen aan Afrika verschuldigd was.

Anders gezegd: de Vandalen waren niet de voetbalsupporters van de oudheid.

Labberlotten

> Edo de Waart wist de gefragmenteerde componenten van Adams *Harmonielehre* in een boeiende spanningsboog te vatten, hetgeen bij Bruckner volledig mislukte. Zijn Bruckner was insolide, labberlottig en vol gemiste kansen.
>
> NRC *Handelsblad* 7 oktober 1996

Labberlottig is een woord dat op het punt staat uit het Nederlands te verdwijnen. De Grote Van Dale en het WNT vermelden het wel, maar dat zijn dan ook woordenboeken met een historische inslag. Van Dale Hedendaags Nederlands kent het niet, hoewel *labberlottig* soms nog wel degelijk wordt gebruikt. Op internet komt het slechts in historische teksten voor, maar een doodenkele keer duikt het nog in de dagbladen op.

Van Dale geeft als eerste betekenis van *labberlottig* 'flauw, lamlendig, beroerd', en als tweede 'slordig'. Die tweede betekenis zou volgens Van Dale alleen in dialecten voorkomen. In welk dialect staat er niet bij, maar in de dialectwoordenboeken duikt *labberlottig* onder meer op in Groningen en in verscheidene Vlaamse regio's.

Labberlottig is een afleiding van *labberlot*. Dát komt, in diverse betekenissen die straks ter sprake zullen komen, voor als zelfstandig naamwoord en als bijvoeglijk naamwoord. Daarnaast is er nog het werkwoord *labberlotten*. De oudste betekenis daarvan is 'straatschenden' (zeg maar: vandalisme plegen).

Over de herkomst van het woord *labberlot* is het nodige te doen geweest. Er zijn diverse kleine publicaties aan gewijd, met name in de tijdschriften *De Navorscher* (in 1867) en *Noord en Zuid* (in 1890, 1898 en 1907). Daarnaast komt het in verscheidene naslagwerken voor.

Labberlot wordt soms in verband gebracht met *labberen* en *leuteren*, beide in de betekenis 'babbelen', maar dat is onjuist. De Grote van Dale en het etymologisch woordenboek van Van Dale geven momenteel als verklaring: 'Zou oorspronkelijk de naam zijn van een bende straatschenders, die Amsterdam onveilig maakte en zich noemde naar de krijgsoverste La Berlotte († 1680), een verklaring die niet geheel bevredigt.'

Dit is gedeeltelijk onjuist.

Straatschenders

Hoe zit het dan wel? De geschiedenis van *labberlot* begint inderdaad met een bende vandalen die Amsterdam op het einde van de zeventiende eeuw onveilig maakte. We lezen over hen in een verordening die op 6 februari 1685 werd opgenomen in de Handvesten van Amsterdam. De verordening spreekt van 'eenige Vagebonden ende Straatschenders' die er niet voor terugdeinzen om 'moetwillichlijk en boosaardig de Menschen op Straat aan te randen, te bedreygen, ook te quetsen ende te agresseeren'. De Amsterdamse bestuurders loven een premie van honderd zilveren dukaten uit voor informatie die tot de aanhouding van deze vandalen kan leiden. Over de naam van de straatschenders schrijft de verordening: 'Schelmen, haar doende noemen met een gefingeerde naam van Laberlotten.'

Tot zover klopt de verklaring in Van Dale dus: *labberlot* gaat terug op de naam van een Amsterdamse bende schoffies. Maar dat die bende zou zijn genoemd naar een zekere krijgsoverste La Berlotte, gestorven in 1680, klopt niet.

In de eerste plaats is het goed om te weten welke krijgsoverste hier wordt bedoeld. Het gaat om Claudius La Berlotte, ook geboekstaafd als Claude Labourlotte, een Waal die tijdens de Tachtigjarige Oorlog met de Spanjaarden tegen de Nederlanders vocht. Hij wist van barbier op te klimmen tot generaal, en volgens een naslagwerk uit 1732 was hij zowel dapper als wreed. Dit laatste zou onder meer blijken uit het feit dat 'hy zyne gemalin, die hy niet verdragen kon, na de andere wereld had gezonden'. In 1600 (dus niet in 1680) kwam hij om bij de belegering van Oostende.

Bekkensnijders

Wanneer zijn de Amsterdamse Laberlotten nu met deze Waalse krijgsheer in verband gebracht? Dat gebeurde al aan het begin van de achttiende eeuw en wel door Pierre Marin, de samensteller van een belangrijk Nederlands-Frans woordenboek, dat tussen 1710 en 1793 diverse drukken beleefde. Volgens Marin betekent *laberlot*, dat hij ook in de spellingvariant *labberlot* opneemt, 'lichtmis, straatschender, bekkesnijder', dan wel 'kroegelooper, nachtbraaker'. Over de herkomst van dit woord schrijft hij:

> Er worden gruwelijke stukken der Amsterdamsche Laberlotten van 't jaar 1681 verhaald. De vermaarde *La Berlotte*, (wiens naam deze straatschenders in dien tijd aannamen, om zig gevreesd te maaken,) van Barbier Overste der Waalsche Troepen des Konings van Spanjen geworden, en Anno 1600 voor de Schans Isabelle, bij Brugge geschoten, had zijnen roem door andere daaden verkregen. [Hier is de editie van 1793 geciteerd.]

Marin zegt dus dat de Amsterdamse Laberlotten zich naar de Waalse generaal La Berlotte noemden om zich gevreesd te maken. Dat is alleen aannemelijk als die generaal tachtig jaar na zijn dood in Amsterdam inderdaad berucht en gevreesd was – zeg maar: net zoals de hertog van Alva bekend is gebleven – maar in het geval van La Berlotte is dit nooit aangetoond. Weliswaar komt zijn naam in een geuzenliedje voor, maar dat bewijst verder niet zoveel. Er zijn wel theorietjes verzonnen om La Berlotte aan de Amsterdamse Laberlotten te koppelen, maar die waren zo halfzacht dat Van Dale terecht opmerkt dat deze combinatie 'niet geheel bevredigt'.

Is dan toch niet bekend hoe de vork in de steel zit? Wel degelijk.

Koddig

De Amsterdamse Laberlotten waren ergens tussen 1681 en 1685 actief. Men gaat ervan uit dat verscheidene studenten lid waren van deze bende. De activiteiten van de straatschenders worden beschreven in een boek dat tot nu toe niet in de etymologie van het woord labberlot is betrokken. Dit boek, waarvan de auteur onbekend is, verscheen al in 1685, dus in hetzelfde jaar als de officiële verordening tegen de Laberlotten. Het boek is getiteld *Het Koddig en Voddig Leven der Hedendaagsche Labourlotten: Vertoonende Hun afkomst, Schelmstukken, en Guite-potsen, die zy over al, en inzonderheid t'Amsterdam bedreeven hebben.*

Een paar jaar geleden schreef Roeland Harms een doctoraalscriptie over dit boek. Een samenvatting hiervan verscheen in 2003 in het tijdschrift *De zeventiende eeuw*. Hierin schrijft Harms:

> *Het koddig en voddig leven der hedendaagse Labourlotten* gaat over de streken die een grote groep jongens, die zich Labourlotten noemen, overal in Europa uithaalt. Deze streken zijn vaak *koddig* (grappig, de lachlust opwekkend), maar soms ook *voddig* (zedelijk vuil, ge-

meen, laag). De Labourlotten zijn een groep criminelen (volgelingen van de eerste Labourlot) die zich hebben verspreid over verschillende delen van Europa. Zij halen daar talloze koddige en voddige streken uit, die variëren van plagerijen tot mishandeling en zelfs moord.

De geslachtsdaad

De Labourlotten of Laberlotten zijn dus volgelingen van een zekere Labourlot, de oprichter van de bende, die ook – maar niet alleen – in Amsterdam actief was. Zij hebben zich niet genoemd naar een Waalse generaal die toen al tachtig jaar dood was, maar naar iemand die toevallig een gelijkluidende naam had. 'Over de herkomst van de naam "Labourlot",' schrijft Harms in een voetnoot, 'wordt door de anonieme verteller het volgende vermeld: de moeder van de eerste Labourlot had met veel mannen geslapen en omdat zij niet wist wie de vader van haar kind was, gaf zij het de naam Labourlot. Dit is waarschijnlijk een versmelting van de woorden die de moeder tijdens de geslachtsdaad vaak uitriep: laine, cotton en bourre.'

Die verklaring van de naam van de bendeleider lijkt een zeer onaannemelijk verzinsel van de anonieme schrijver, want *laine* is 'wol', *cot(t)on* 'katoen' en bij *bourre* zal wel gedacht zijn aan *bourrer* 'neuken'. Je moet bovendien erg schaven om van *laine-bourrer-cotton* Labourlot te maken, maar voor de herkomst van ons woord *labberlot* doet het er niet toe. Dit gaat, zonder voorbehoud en zonder twijfel, terug op de naam van een bende Amsterdamse straatschenders die zich naar hun oprichter noemden, punt uit.

Aanvankelijk zal *labberlot* alleen zijn gebruikt voor 'straatschender, nachtbraker, kroeglooper' enzovoorts. In deze betekenissen komen we het al tegen in kluchten uit 1690 en 1709. Later kreeg het onder meer de betekenissen 'stumper, kruiper', 'onachtzaam, slordig persoon' en 'iets wat slecht is in zijn soort, een prul'. Vervolgens werd het, als bijvoeglijk naamwoord, gebruikt voor 'slordig' en 'slecht van kwaliteit' – betekenissen die we ook terugzien in de afleiding *labberlottig*, een woord dat, zoals gezegd, nu helaas op het punt staat om kopje onder te gaan.

Hooligans

De rellen van dit seizoen bij Jong Ajax - Jong Feyenoord, waarbij Feyenoord-spelers werden aangevallen door Ajax-hooligans, zullen door een doorsnee Griek worden afgedaan als kinderspel. Het aanvallen van in de ogen van de supporters falende spelers is schering en inslag. Dit seizoen kwam het voor dat een clubarts een scheidsrechter aanvloog.

Het Parool 3 juni 2004

In de zomer van 1898 was het in Londen ongewoon heet. Doordat het drinkwater dreigde op te raken werd er nog meer gezopen dan normaal. Op een vrije dag in augustus, een zogeheten *Bank Holiday*, sloeg de vlam in de pan. Er braken rellen uit en uitzonderlijk veel mensen werden opgebracht wegens dronkenschap, plunderingen, geweldpleging en aanvallen op de politie. Dit laatste was een serieus probleem. Traditioneel beschouwde het gepeupel de politie als een vijand. Verzet tegen een arrestatie was in de vele sloppenwijken heel gewoon. Maar na de vrije dag liep het geweld tegen de ongewapende agenten volledig uit de hand. De bobby's werden soms door een menigte van wel twee- tot driehonderd man aangevallen als ze iemand probeerden weg te voeren. De woedende massa riep daarbij 'Schop hem!' of 'Redding!'

Ook werd er in die hete zomer van 1898 uitzonderlijk veel tussen straatbendes gevochten. De Chelsea Boys namen het op tegen de Fulham Boys, Chapel Street vocht tegen Margaret Street, de Lion Boys gingen op de vuist met de Clerkenwell Pistol Gang enzovoorts. De bendes vielen ook voorbijgangers aan. Ze duwden mensen van de stoep, beroofden ze en sloegen ze in elkaar. Het ging er bijzonder ruig aan toe. Een man, zo berichtte een krant, werd rondgeschopt als een voetbal (kop in de krant: 'They played football with a man'). Volgens sommige berichten spijkerden de jongens ijzers onder hun schoenen om harder te kunnen schoppen.

De kranten spraken unaniem schande van deze ongekende uitbarsting van straatgeweld. Opmerkelijk was dat zij daarbij in de koppen en berichten een nieuw woord gebruikten, namelijk *hooligan* en *hooliganism*. Aanvankelijk werden deze woorden gebruikt voor iedere vorm van straatgeweld, maar al snel reserveerde men *hooligan* voor 'gewelddadige

jongere'. Tot dan noemde men deze jongens meestal *street arabs* 'straatbengels', *ruffians* 'bruten' en *roughs* 'agressievelingen'.

Patrick Hooligan

Waar kwam dit nieuwe woord opeens vandaan? Om u een teleurstelling te besparen: het definitieve antwoord op deze vraag is nooit gevonden. Sommige van de nieuwste Engelse etymologische woordenboeken volstaan dan ook met de mededeling 'herkomst onbekend'. Dit doet echter geen recht aan de vele pogingen die zijn gedaan om de herkomst van het woord te achterhalen.

Een van de oudste en hardnekkigste theorieën beschouwt *hooligan* als een eigennaam. Dit is het stelligst verwoord door Clarence Rook. In 1899 publiceerde Rook een knap journalistiek portret van de Londense straatjeugd onder de titel *The hooligan nights*. In het tweede hoofdstuk, getiteld 'Concerning hooligans', schrijft hij:

> Nog maar een paar jaar geleden bewoog zich een man genaamd Patrick Hooligan onder de mensen, die hij beroofde en zo nu en dan in elkaar timmerde. Dat hij geleefd heeft, is zo zeker als dat Boeddha en Mohammed geleefd hebben. [...] Hij woonde in Irish Court en werkte bij verscheidene tenten daar in de buurt als uitsmijter. Hij was bovendien meer dan goed voor zijn aandeel in het jatwerk. [...] Op een keer kreeg hij mot met een agent; hij maakte hem koud en gooide het lijk in een vuilniskar. Ze grepen hem en hij kreeg levenslang. Maar toen hij nog niet lang in de gevangenis zat, moest hij naar het ziekenhuis, en daar is hij gestorven. Deze loopbaan is op zich niet veel bijzonders. Maar de man moet een krachtige, fascinerende, schilderachtige figuur zijn geweest, waardoor hij tot een type is uitgegroeid. Ongetwijfeld was het de combinatie van behendigheid en kracht, een uitzonderlijke mate van bandeloosheid en een volslagen gebrek aan scrupules, die hem boven de massa deed uitsteken. Als individu mag hij dan door legendevorming aan het oog zijn onttrokken, hij heeft geleefd, hij is gestorven en hij heeft enorm school gemaakt. Hij heeft een cultus gevestigd.

Beroepsboksers

Hoewel Rook zeer stellig is, heeft niemand anders ooit een spoor van Patrick Hooligan gevonden. Ook niet in de kranten van die tijd, die eveneens actief op zoek zijn geweest naar de oorsprong van het nieuwe woord. Een en ander is voorbeeldig in kaart gebracht door Geoffrey Pearson, die in 1983 een doortimmerd boek schreef over de geschiedenis van de *hooligans*.

Pearson somt nog een flink aantal andere verklaringen op. Het woord zou een verbastering zijn van het Amerikaanse *hoodlum*, uit Australië zijn ingevoerd of teruggaan op een rechtszaak tegen twee beroepsboksers, de Ierse broers Hoolehan. Een sukkelige politieagent zou hun naam hebben verbasterd tot Hooligan. Ook is vaak gesuggereerd dat *hooligan* een verbastering is van *Hooley's gang* 'de bende van Hooley'. Dit klinkt aannemelijk, want wel meer bendes werden naar hun leider genoemd. Zo heette de indertijd beruchte *Girdle Gang* naar Thomas Girdle. Maar de *hooligans* waren nu juist geen lokale bende met één leider; straatjongeren in heel Londen noemden zich zo.

Variétéliedje

Zoals gezegd: de puzzel is nooit echt opgelost. Pearson denkt dat de Londense straatjeugd het woord zelf heeft verzonnen om zich een bepaalde identiteit aan te meten, zoals zij later namen als *Teddy Boy*, *Mod* en *Skinhead* bedachten. Volgens hem kon het woord zich snel verbreiden door een variétéliedje van de Ierse komieken O'Connor en Brady, waarvan de tekst luidt:

> Oh, the Hooligans! Oh, the Hooligans!
> Always on the riot,
> Cannot keep them quiet,
> Oh, the Hooligans! Oh, the Hooligans!
> They are the boys
> To make much noise
> In our backyard.

Opmerkelijk is dat de Londense kranten de uitbarsting van het straatgeweld indertijd als heel erg *un-British* beschouwden. In Griekenland, Spanje of Italië kon je zoiets verwachten, maar in Victoriaans Londen, nee! Het is daarom des te ironischer dat veel talen *hooligan* uit het Engels

hebben geleend, als was het een typisch Brits verschijnsel. Het woord is onder andere overgenomen in het Duits, Frans en in verscheidene Slavische talen (in het Russisch is het al in 1904 in een vreemde-woordenboek opgenomen, als *choeligan*). Nederlandse kranten gebruiken het – sinds circa 1985 – vooral in berichten over mentaal gestoorde Engelse voetbalsupporters. Maar omdat ook veel supporters uit andere landen steeds gekker en gewelddadiger worden, valt te voorspellen dat *hooligan* ook in het Nederlands een grote toekomst heeft.

5 DRIE BOEKEN, TWEE TONEELSTUKKEN

Politieke tinnegieter

> Volgens Van Aartsen is het weren van zes niet-westerse nieuwkomers een fantastische aanzet tot buurtveredeling. Dit is precies wat mij zo tegenstaat in de politieke tinnegieterij over het integratieprobleem: het blijft maar bij het gezwatel uit het koffiehuis.
>
> NRC *Handelsblad* 15 november 2003

Moet je verstand hebben van politiek om erover mee te kunnen praten? Het tegendeel lijkt soms het geval. Voor de man – het zijn bijna altijd mannen – die geen verstand van politiek heeft maar wel een uitgesproken mening, bestaat een soortnaam. Zo iemand noem je een *politieke tinnegieter*. En politiek gezwets wordt soms *politieke tinnegieterij* genoemd.

De geschiedenis van deze uitdrukkingen begint in 1722 in Denemarken. Na lang aarzelen heeft de Deense koning toestemming gegeven om in Kopenhagen een Deens theater te openen. Alleen bestaan er nog geen toneelstukken in het Deens. De theaterdirecteur wendt zich daarop tot Ludvig Holberg (1684-1754).

Holberg – van geboorte een Noor – was indertijd hoogleraar in de metafysica en de Latijnse welsprekendheid aan de universiteit van Kopenhagen. Hij had naam gemaakt met een komisch heldendicht getiteld 'Peder Paars'. Toen het theater op 23 september 1722 zijn deuren opende, was Holberg nog niet klaar. En dus begon men met de Deense vertaling van *De vrek* van Molière. Maar drie dagen later, op 26 september 1722, ging het eerste Deense toneelstuk in première: *Den politiske Kandestøber* van Ludvig Holberg.

Zelfmoord

Het stuk speelt in Hamburg en gaat over een plaatselijke tin(ne)gieter, Herman von Bremen. Die heeft een paar boeken over politiek gelezen en denkt nu alles beter te weten dan de regering. Hij verwaarloost zijn werk en komt iedere avond samen met een groepje handwerkslieden. Zij noemen zich het *Collegium Politicum* en becommentariëren de krant. Door zijn voortdurende kritiek op de overheid wordt Herman von Bremen in Hamburg een bekendheid. Uiteindelijk besluiten een paar jongelui hem een lesje te leren. Verkleed als raadslieden vertellen zij hem dat hij tot burgemeester is gekozen. Bremen promoveert zijn knecht tot lakei, en zijn vrouw krijgt kapsones, maar de tinnegieter zelf komt er al snel achter dat besturen moeilijker is dan het lijkt. In moordend tempo krijgt hij allerlei zaken en problemen voorgelegd waar hij niets van begrijpt. Wanneer hij, de wanhoop nabij, de hand aan zichzelf wil slaan, leggen de jongelui hun vermomming af. Opgelucht zweert de tinnegieter de politiek af; hij verbrandt zijn boeken en belooft plechtig voortaan een brave tinnegieter te blijven.

Het stuk was een enorm succes en Holberg had de smaak te pakken. Het theater bestond zes jaar en in die tijd schreef Holberg – belangeloos – maar liefst 27 komedies, die allemaal goed werden ontvangen. Later voegde hij er nog zes aan toe. Een en ander bezorgde hem de bijnamen 'vader van het Deense blijspel' en 'Molière van het Hoge Noorden'.

Vrouwenemancipatie

In 1742 werd *Den politiske Kandestøber* voor het eerst in het Duits vertaald en in 1766 in het Nederlands. In totaal werd het zes of zeven keer in het Nederlands omgezet, aanvankelijk als *De Staatkundige Tingieter* en sinds 1853 met als titel *De Politieke Tinnegieter*.

Aardig om te zien is hoe de verschillende vertalers het werk probeerden te actualiseren. In het oorspronkelijke Deense stuk spreekt het 'Collegium Politicum' onder meer over de Duitse strijd tegen de Turken en de Fransen, over hoe de burgemeester van Hamburg moet worden gekozen en over de oorlog in Italië. In de vroegste Nederlandse vertaling is de oorlog in Italië vervangen door die in Bohemen – een zeer milde ingreep. In 1873 gaat vertaler R. Heeren veel verder. Bij hem spreken de handwerkslieden van het Collegium opeens over algemeen kiesrecht, vrouwenemancipatie, vertegenwoordiging van verschillende vakken en bedrijven in de regering, en de rechten van de mens.

Mede door de vele veranderingen is het stuk in Nederland wisselend ontvangen. In de achttiende eeuw werd het alleen door Duitse toneelgezelschappen gespeeld, de eerste keer op 24 maart 1774. Het Nederlandse publiek was enthousiast. De eerste Nederlandstalige opvoering volgde in 1822 in Amsterdam. In de decennia daarna werd het stuk met veel succes in Amsterdam en Rotterdam gespeeld. De beste acteurs en actrices traden erin op.

Bittertafel

De slechtste ontvangst kreeg *De politieke tinnegieter* in 1924, nadat het door B.A. Meuleman was vertaald. De *Haagsche Post* schreef indertijd:

> De eenzijdige wijze, waarop hier de ambachtsman, die meent over zijn eigen belangen ook eens iets in het midden te mogen brengen, wordt belachelijk gemaakt, ontneemt aan het stuk al het echt humoristische. Het stuk is weinig anders dan een huldiging van de grooten van zijn tijd en een poging om den ambachtsman onder het feodale stelsel gebukt te houden.

'De kritikus geeft hier een absoluut verkeerde en eenzijdige kijk op het geval', schreef S. Ferwerda in 1939 in haar dissertatie *Holberg en Holland*. De Deense toneelschrijver was geen tegenstander van volksontwikkeling, hij wilde het volk juist opvoeden, maar hij bestreed wel schijnbeschaving 'die tot uiting komt in het mee willen praten over dingen waarvan men geen verstand heeft'.

Dom lullen over politiek – de Duitsers noemen het met Holberg wel *Kannegießerei* en *kannegießern*, en de man die het woord voert *politischer Kannegießer* of *Biertischpolitiker*. Wij hebben het ook wel over *borrelpraat* of *politiek van de bittertafel*, maar voor *politieke tinnegieter* en *politieke tinnegieterij* bestaan bij mijn weten geen betere equivalenten.

Knickerbocker

> Tony lijkt zo te zijn weggelopen uit een Britse detective of een Engelse plattelands-tv-serie. Zijn tweedpet, z'n groen geruite knickerbocker, z'n knalrode sokken, omhooggehouden door sokophouders met een blauw, bungelend kwastje eraan, verrekijker om z'n nek, kompas in z'n broekzak en kaart in de binnenzak van z'n regenjas; een betere figurant kun je je niet indenken.
>
> *Het Parool* 3 april 2004

Op 26 oktober 1809 plaatste de *Evening Post* in New York een kort bericht onder de kop 'Verontrustend'. Uit een pension in Mulberry Street, zo meldde de krant, was een kleine, oudere man verdwenen, genaamd Knickerbocker, gekleed in een oude zwarte jas en een steek. 'Er zijn redenen om aan te nemen dat hij ze niet allemaal op een rijtje heeft', vervolgde het bericht, dat besloot met een oproep om informatie.

Tien dagen later meldde 'een reiziger' in dezelfde krant dat Knickerbocker ergens langs de kant van de weg was gesignaleerd met een bundel kleren in zijn hand. Hij maakte een uitgeputte indruk.

Weer tien dagen later, op 16 november 1809, schreef Seth Handaside, de eigenaar van het pension, dat hij in de kamer van Diedrich Knickerbocker een lijvig manuscript had gevonden. Als Knickerbocker niet snel terugkeerde om zijn schulden te voldoen, zou Handaside het manuscript verkopen.

Kort daarop maakte uitgeverij Inskeep & Bradford bekend dat zij het boek van Diedrich Knickerbocker aan het drukken was. Op 6 december 1809 lag het in de winkels, onder de titel *A History of New York, from the Beginning of the World to the End of the Dutch Dynasty*, in twee delen, met een voorwoord van pensionhouder Handaside. De voorgaande krantenberichten bleken nonsens te zijn geweest, onderdeel van een sluwe reclamecampagne.

Oudhollandse pruik

In literaire kringen in New York was vrijwel onmiddellijk bekend dat het boek in feite door Washington Irving was geschreven. Irving was toen 26 jaar oud. Hij had op een advocatenkantoor gewerkt en een reis door Europa gemaakt. Onder het pseudoniem Jonathan Oldstyle had

hij stukjes in de krant van zijn broer geschreven, en als Anthony Evergreen had hij bijdragen geleverd aan een verzameling satirische schetsen en essays.

Eigenlijk had Irving een parodie willen schrijven op *A picture of New York*, een reisgids uit 1807 van Samuel Latham Mitchill. Hij was er met zijn broer aan begonnen, maar die was op reis gegaan en gaandeweg besloot Irving een satirische geschiedenis te schrijven van Nieuw-Amsterdam, de Nederlandse kolonie uit de zeventiende eeuw. 'Het verbaasde mij,' schreef hij later, 'hoe weinigen van mijn stadgenoten wisten dat New York ooit Nieuw-Amsterdam heette. Het bleek ook niemand een biet te kunnen schelen.' Irving presenteerde zijn boek als 'de enige Authentieke Geschiedenis van voorbije tijden'. Op het titelblad zette hij als motto, in het Nederlands: 'De waarheid die in duister lag,/ Die komt met klaarheid aan den dag.'

In werkelijkheid hield Irving zich alleen in de hoofdstukken over de autocratische Peter Stuyvesant aan de feiten. Elders paste hij een oude literaire truc toe: hij gebruikte de geschiedenis om actuele zaken aan de kaak te stellen. Zo kreeg Thomas Jefferson, de derde president van de Verenigde Staten, een Oudhollandse pruik op, net als de toenmalige burgemeester van New York. Diedrich Knickerbocker kreeg de rol van politieke commentator: hij onderbreekt zijn relaas regelmatig met politieke tirades waarin hij vooral voor een sterker Amerikaans leger pleit. Onder de Hollanders was alles beter, concludeert Knickerbocker, maar zijn schets van de oude kolonisten is juist lachwekkend: de Hollanders leken zich vooral om het roken van lange Goudse pijpen te bekommeren.

Knickerbocker-ijs

A History of New York was meteen een groot succes. De tweede druk verscheen in 1812, de derde in 1819. Het jaar daarop werd het boek voor het eerst in Engeland uitgebracht. In 1827 verscheen de Franse vertaling, in 1829 de Duitse (er is nooit een Nederlandse vertaling verschenen). De Duitsers voegden voor alle zekerheid 'humoristische' aan de titel toe, bang om lezers op het verkeerde been te zetten. Irving was de eerste Amerikaanse auteur die internationaal doorbrak, en zijn stijl zou veel schrijvers beïnvloeden.

Ook in de taal liet Irving sporen na. Al vrij snel werd de naam *Knickerbocker* gebruikt voor 'New-Yorker van Nederlandse afkomst'. Het was

geen scheldnaam, eerder een geuzennaam. Toen Irving zijn boek in 1848 grondig herzag, was de term Knickerbocker al helemaal ingeburgerd. Sommige oude Nederlandse families hadden hem zijn boek niet in dank afgenomen, maar, aldus Irving:

> Ik vlei mij met de gedachte dat veruit de meesten mijn vrolijke schetsen opvatten in de geest waarin ze vervaardigd zijn. En nu ik [...] zie dat de naam ervan zelfs een begrip geworden is en als een waarmerk wordt gehecht aan al wat men den volke wil aanprijzen, zoals Knickerbocker-genootschappen, Knickerbocker-verzekeringsmaatschappijen, Knickerbocker-stoomboten, Knickerbocker-omnibussen, Knickerbocker-brood en Knickerbocker-ijs, nu ik zie dat New-Yorkers van Nederlandse komaf zich erop laten voorstaan 'heuse Knickerbockers' te zijn, – nu meen ik te mogen aannemen dat ik de juiste snaar heb geraakt, dat mijn benadering van de goede oude Hollandse tijd en van de zeden en gebruiken die daarop teruggaan, overeenstemt met de gevoelens en gezindheid van mijn plaatsgenoten.

Knikkerbakker

Hiermee is nog niet verklaard waarom wij een wijde kniebroek, waarvan de pijpen onder de knie met riempjes zijn vastgezet, een knickerbocker noemen. Irving beschreef de zeventiende-eeuwse Hollandse dracht uitvoerig. In navolging van de *Oxford English Dictionary* beweren veel woordenboeken dat de kniebroek zijn naam dankt aan de illustraties die de beroemde Britse illustrator George Cruikshank in 1834 voor *A History of New York* maakte. In feite werd Diedrich Knickerbocker al in 1812, in de tweede druk van Irvings boek, door William Strickland afgebeeld in een Oudhollandse kuitbroek.

Hoe het ook zij, omstreeks 1860 maakte de knickerbocker in Engeland deel uit van het uniform van de Rifle Volunteers. Vervolgens droeg men de broek als vrijetijds- of sportkleding en vanaf omstreeks 1890 droegen vrouwen knickerbockers – toen al verkort tot *knickers* als onderbroek.

Genealogen hebben aangetoond dat de familienaam Knickerbocker in de zeventiende eeuw in Nieuw-Nederland echt voorkwam. In een online-telefoongids van Manhattan waren in augustus 2004 nog vijf nazaten te vinden: Bill, Leslie, Patrick, T. en Terry Knickerbocker. Over de

herkomst van deze familienaam is geruzied, maar er kan geen twijfel over bestaan, uiteindelijk danken alle knickerbockers hun naam aan een eerbiedwaardig Oudhollands beroep: de knikkerbakker.

Jongejannen

'Wat acteurs die *Twee* spelen, goed moeten kunnen, is jongejannen,' verklaart regisseur Ian Pieters in de programmakrant.

NRC *Handelsblad* 14 juni 1994

In december 1899 regisseerde de indertijd beroemde acteur Henri de Vries (1864-1949) het toneelstuk *Het zevende gebod* van Herman Heijermans. Hij speelde er zelf de rol van vader in. Een paar dagen voor de première werd een van de andere acteurs ziek. De Vries nam zijn rol over. De vader moest dus door iemand anders worden gespeeld, maar die deed dat zo slecht, dat Heijermans – die de repetities bijwoonde – vroeg om een vervanger. 'En toen kreeg ik opeens het lichtende idee en ik zei tegen Heijermans,' zo schreef De Vries later in zijn memoires, 'ik kan *beide* rollen spelen als je me in de laatste acte maar even tijd laat door in de tekst iets bij te voegen.'

Heijermans was zeer tevreden over het resultaat en dit bracht De Vries, die op een dood punt in zijn loopbaan was aangeland, ertoe Heijermans te vragen of hij een toneelstuk wilde schrijven waarin hij, De Vries, de meeste rollen zou spelen.

Speciaal voor De Vries schreef Heijermans vervolgens *In de Jonge Jan* of *De brand in de Jonge Jan*, zoals het in de wandeling genoemd werd – een eenakter met zeven rollen voor één acteur. Het stuk verscheen eerst als feuilleton in het *Algemeen Handelsblad*. De Vries trok met de tekst de duinen in. 'Daar, in de natuur en met mezelf alleen, had ik binnen een uur de zeven karakters te pakken *met* hun verschillende stemmen,' schreef hij.

Alle hoofdrollen

De in de titel vereeuwigde *Jonge Jan* is geen vuurtoren, zoals je soms leest, maar het gebouw waarin de sigarenfabriek van Jan Arend is gevestigd.

Ansing, de achterlijke broer van Jan, wordt ervan verdacht het gebouw in brand te hebben gestoken om de verzekering op te lichten. Bij de brand is een kind omgekomen en er wordt een onderzoek gedaan naar de toedracht. Heijermans situeert de handeling in het kantoor van de officier van justitie, die betrokkenen en getuigen ondervraagt: Jan Arend, Ansing, de schoonvader van Jan, een pedante veldwachter, een gladde herbergier, een goedmoedige buurman en een uitbundige schilder. Al deze rollen nam De Vries voor zijn rekening; de bode en de officier werden door andere acteurs gespeeld.

Het stuk ging op 4 november 1903 in Amsterdam in première en was een daverend succes. Zelfs sommige critici weigerden te geloven dat alle hoofdrollen door De Vries werden gespeeld.

Veertien rollen

De Vries trok met *De brand in de Jonge Jan* door het hele land. Vervolgens ging hij ermee naar het buitenland. In februari 1905 stond hij met *A Case of Arson* in het Royal Theatre in Londen en opnieuw oogstte hij veel lof. In 1907 stond hij ermee op Broadway in New York. Vervolgens trok hij met *Der Brandstifter* door Duitsland, Scandinavië en Oostenrijk.

Later speelde hij nog allerlei andere rollen, maar zijn roem bleef verbonden aan *De brand in de Jonge Jan*. Al in 1904 schreef Heijermans dat hij een acteur een stempel had opgedrukt waarvan die zich niet meer kon bevrijden: 'Ik heb een man, een begaafde, in de opkomst van zijn talent *verjongejand*, zijn voelen *verjongejand*, zijn denken *verjongejand*, zijn belangstelling voor kunst *verjongejand*, zijn toekomst *verjongejand*.'

In de toneelwereld werd *jongejannen* een begrip voor 'het spelen van een groot aantal rollen door één speler'. Men sprak aanvankelijk ook wel van *Brand-in-de-Jonge-jannen*.

Niet alleen De Vries maakte naam met *jongejannen*. In de jaren vijftig van de twintigste eeuw werd dit transformatiespel met veel succes beoefend door de actrice Enny Mols-de Leeuwe, eerst met zeven rollen in *De appels van Eva* van Allan Berthal en later met maar liefst veertien rollen in *Paris 1890* van Otis Skinner. In 1991 werd het genre beoefend door Robert Paul met zes rollen in *Het trappenhuis* en in 1994 door Loes Luca en Peter Blok met samen veertien rollen in *Twee* van Jim Cartwright. Daarmee werd het begrip *jongejannen*, dat een tijdlang ten dode leek opgeschreven, nieuw leven ingeblazen.

Blurb

De wonderlijke nieuwe verhalenbundel van de vooral als dichter bekendstaande Tonnus Oosterhoff verkent de 'kwetsbaarheid van het menselijke brein op een indringende en humoristische manier,' zo meldt de blurb.

De Morgen 28 januari 2004

Het succesvol lanceren van nieuwe woorden is geen sinecure, maar sommige mensen lijkt dit makkelijk af te gaan. Een van hen was de Amerikaan Gelett Burgess (1866-1951). Burgess maakte cartoons, toneelstukken, gedichten en romans, en hij is de bedenker van het woord *blurb*.

Niet iedereen weet wat een *blurb* is, en dat komt omdat we er een goed Nederlands woord voor hebben, namelijk *aanbevelingstekst*. Toch is een blurb wel iets meer, want het is een korte aanbevelingstekst voor een boek, meestal op de achterzijde van het omslag. In het Nederlands is het in 1947 voor het eerst aangetroffen, in de zin 'de blurb zegt terecht van dit boek...'. In het Engels bestond het toen precies veertig jaar.

Burgess was in 1895 op slag beroemd geworden door een nonsensversje dat hij had gemaakt voor *The Lark*, een satirisch tijdschrift dat hij had opgericht en dat geldt als een van de voorlopers van *Mad* en de *National lampoon*. Het gedichtje luidt:

I never saw a purple cow,
I never hope to see one;
But I can tell you anyhow,
I'd rather see than be one.

Kalmeringsmiddel

Spoedig werd dit versje in de Verenigde Staten ongekend populair. Burgess kreeg het zo vaak terug te horen, dat hij er doodziek van werd. In 1914 (volgens sommige bronnen al in 1897) dichtte hij:

Ah, yes, I wrote the 'Purple Cow'
I'm sorry, now, I wrote it!
But I can tell you anyhow,
I'll kill you if you quote it!

In 1907 – het geboortejaar van *blurb* – publiceerde Burgess een boek getiteld *Are You a Bromide?* Hij betoogde hierin dat er twee soorten mensen zijn: Bromides en Sulphites, 'sufferds' en 'heethoofden'. Bromide, een broomverbinding, werd indertijd gebruikt als kalmeringsmiddel, vandaar dat Burgess het gebruikte voor 'sufferd, zeurkous', een betekenis die het sindsdien in het Engels overigens heeft behouden.

Nonsenstekst

Het was indertijd gebruikelijk om veelbelovende boeken aan te bieden op het jaarlijkse diner van de American Bookseller's Association in New York. Burgess maakte voor die gelegenheid een speciaal omslag voor *Are You a Bromide?* Op veel romans stond toen een mooie vrouw afgebeeld, en om dat te parodiëren maakte Burgess voor zijn omslag een cartoon van een 'akelig zoete jonge vrouw' die was geënt op een dame uit een tandpastareclame. In de begeleidende nonsenstekst noemde hij haar Miss Blinda Blurb.

De geschiedenis vermeldt niet of Blinda (niet Belinda) de lezers aanbeval om *Are You a Bromide?* te lezen of te kopen, maar dat kan bijna niet anders. In ieder geval vonden de verenigde boekhandelaars Miss Blinda Blurb een prachtige vondst.

Burgess heeft er nog wel het nodige aan gedaan om *blurb* voor het voetlicht te krijgen. In 1914 nam hij het woord op in zijn boek *De Grote Burgess. Een nieuw woordenboek van woorden die u altijd hebt gemist*, met als betekenissen: '1. Een schreeuwerige advertentie; een vurige aanbeveling; 2. Strooplikkerij; een geluid als een uitgever... Op het "omslag" van de "nieuwste" fictie vinden wij de blurb, die met een overvloed van soepele adjectieven en bijwoorden getuigt dat dit boek "de sensatie van het jaar" is.'

Proleet

Volgens een naslagwerk maakte het woord omstreeks 1924 de overtocht naar Engeland. Het duurde even voordat het daar algemeen bekend was. Toen een Schotse krant het in 1942 gebruikte, leidde dit tot een verontwaardigde brief van een oudere, plaatselijke lord. Die eiste dat de krant uitlegde wat het betekende, want 'in de bijbel, bij Macaulay of in Walter Scott' had hij het niet kunnen vinden.

Behalve *blurb* en *bromide* (in de betekenis 'sufferd') heeft Burgess nog heel wat andere woorden verzonnen. Ook *goop* 'sufkop, idioot, uilskui-

ken, vlerk, proleet' is van hem en ook dát woord sloeg meteen aan. Daarnaast verzon hij nog heel wat woorden die nooit opgang hebben gemaakt, zoals *spuzz* 'uithoudingsvermogen, kracht', *gefoojh* 'nutteloos ding' en *varm* 'het wezenlijke van seks'.

Burgess had een duidelijke voorkeur voor korte woorden en hij schreef daar zelfs een boek over, getiteld *Short Words Are Words of Might*. Dat verscheen in 1939. Niet lang daarna landde *blurb*, vermoedelijk in het kielzog van de geallieerden, op Nederlandse bodem.

Broodje-aap

> Er gaat op internet een 'Broodje Aap'-verhaal rond dat illustreert dat zo'n grote Amerikaanse Winnebago motorhome je inderdaad het gevoel geeft van een rijdende bungalow.
>
> Van een website.

De op 25 mei 2004 overleden Ethel Portnoy vond zichzelf een marginale schrijfster. Nou geldt dat voor de meeste schrijvers, maar Portnoy heeft iets bereikt dat zelfs de echt grote schrijvers zelden lukt: zij heeft een uitdrukking aan het Nederlands toegevoegd die volkomen is ingeburgerd. We hebben het natuurlijk over het *broodje-aapverhaal*.

Zoals bekend schreef Portnoy in 1978 het boek *Broodje Aap. De folklore van de post-industriële samenleving*. Dit boek bevatte ruim negentig (later aangevuld tot 135) verhalen waar folkloristen nooit een eenduidige naam voor hebben bedacht. Men noemde ze aanvankelijk *urban legends*, en tegenwoordig spreekt men in het Engelse taalgebied doorgaans van een *contemporary legend*, een *hoax* of een FOAF-tale (waarover straks meer). Kern is dat het verhalen zijn waar we elkaar bang mee maken; doorgaans zijn ze gruwelijk en worden ze gepresenteerd als 'waar gebeurd'.

Portnoy hoorde zo'n verhaal voor het eerst op haar tiende, in 1937. Toen ze zestien was besloot zij ze te gaan verzamelen, wat uiteindelijk, zo veel jaar later, leidde tot *Broodje Aap*.

Leugenstories

Waarom zijn *broodje-aap* en *broodje-aapverhaal* nu begrippen geworden die in alle belangrijke hedendaagse woordenboeken zijn opgenomen? In

de eerste plaats doordat het boekje van Portnoy een enorme bestseller was. De eerste druk verscheen in oktober 1978 en in een jaar tijd werden er zes nieuwe drukken opgelegd.

Maar Portnoys boekje kon zo'n succes worden doordat zij de eerste was die dergelijke verhalen in boekvorm uitbracht. Natuurlijk was zij niet de eerste die zich met deze materie bezighield. In de jaren veertig, vijftig en zestig waren er in diverse antropologische en folkloristische tijdschriften artikelen over dit onderwerp geschreven en in 1958 had de Amerikaanse folklorist Richard Dorson er een hoofdstuk aan gewijd in het boek *American Folklore*.

Ook in het Nederlandse taalgebied had Portnoy voorgangers. In het boek *Mediahypes en moderne sagen. Sterke verhalen in de media*, dat toevallig een paar dagen na de dood van Portnoy verscheen, beschrijft de Leidse folklorist en journalist Peter Burger de geschiedenis van het broodje-aap-verhaal. Volgens Burger, die zelf twee uitstekende boeken met dit soort verhalen op zijn naam heeft staan, is dit verhalengenre in Nederland verschillende keren ontdekt. De journalist en literator Hans van Straten schreef er al in 1958 over in *Het Vrije Volk*. Hij sprak van 'mondelinge literatuur', 'tall stories' en 'zwervende verhalen'. In 1970 besteedde NRC *Handelsblad* een paar keer aandacht aan wat men toen 'Langlopende Leugenstories' noemde, in 1977 schreef de volkskundige Jurjen van der Kooi over dit onderwerp in een vaktijdschrift, en in 1978, kort voor de publicatie van *Broodje Aap*, wijdde Nico Scheepmaker er enkele 'Trijfel'-columns aan.

Apenkadavers

Maar goed, dit waren dus allemaal losse publicaties. Portnoy kwam als eerste met een heel boek met moderne sagen en daarmee zette zij het genre definitief op de kaart. In het contract met uitgeverij De Harmonie heette het boek nog *Het moderne horrorboek*, maar op verzoek van uitgever Jaco Groot werd dit gewijzigd in *Broodje Aap*, naar de titel van een van de proefstukjes die Portnoy had ingeleverd ('Monkey Sandwich', zij schreef in het Engels). Dit titelverhaaltje, dat in de vakliteratuur zeer obscuur is en dat waarschijnlijk alleen door Portnoy is opgetekend, gaat over apenkadavers die door de politie bij een vleesfabriek worden ontdekt.

Het toeval wil dat Portnoy in 1978 niet de enige was die een boekje met urban legends samenstelde. In datzelfde jaar verscheen ook in het

Engelse taalgebied het eerste boek over dit onderwerp, *The Tumour in the Whale* van de Brit Rodney Dale. In zijn inleiding introduceerde Dale de term FOAF-tale, waarbij FOAF staat voor 'friend of a friend' (omdat deze verhalen doorgaans worden gepresenteerd alsof ze een vriend van een vriend zijn overkomen). Voegde de 'marginale' schrijfster Portnoy *broodje-aap* aan het Nederlands toe, Dale deed dat met FOAF-tale, en ook dat is een bijzondere prestatie.

6 VIER SOORTEN TIJD

Met Sint-Juttemis

Zelfs als de aanvraag wordt afgewezen, kunnen ze tot sint-juttemis doorprocederen.

Het Parool 10 juli 2004

Over de sinten in het Nederlands is bij mijn weten maar weinig geschreven. Terwijl het er toch zoveel zijn. In onze woordenboeken zijn honderden woorden en uitdrukkingen te vinden die om de een of andere reden iets met een heilige te maken hebben. Zo is het *sint-janskruid* genoemd naar Sint-Jan of Sint-Johannes, omdat dit kruid omstreeks 24 juni, de feestdag van Johannes de Doper, in volle bloei staat. Rond die tijd vliegt ook een kevertje uit, dat daarom *johanneskever* is genoemd. De *maatjespeer*, een verbastering van Sint-Maartenspeer, is naar Sint-Maarten genoemd omdat hij tegen 11 november rijp is, de feestdag van deze heilige, naar wie ook de *sint-maartensgans* is genoemd.

Zelf heb ik vooral een zwak voor zogenoemde niet-kalendarische heiligen, oftewel: verzonnen heiligen. Lang heeft men gedacht dat de oudste vuurtoren van Nederland, de Brandaris op Terschelling, zo heet naar een zekere Sint-Brandaris, tot men ontdekte dat die nooit heeft bestaan. Een cirkelvormig raam, door spaken als een wiel verdeeld, wordt een *catharinavenster* genoemd, omdat een Romeinse keizer de vrome en geleerde Catharina uit Alexandrië op zo'n rad wilde laten doodmartelen. De bliksem verbrijzelde het rad, maar Catharina werd wel onthoofd. De wielmakers en molenaars riepen Catharina uit tot hun beschermheilige en zij werd in oost en west vereerd. Tot Rome haar in 1969 van de lijst met heiligen schrapte omdat zij hoogstwaarschijnlijk nooit heeft bestaan.

Sint-Salarius

Sint-Catharina en Sint-Brandaris is lang het voordeel van de twijfel gegund, maar dat geldt niet voor heiligen als Sint-Ariaan, Sint-Blijdert en Sint-Haringus ('de gecanoniseerde pekelharing'). Dergelijke heiligen zijn sinds de Middeleeuwen te vinden in Nederlandse kluchten, schelmenromans en gedichten. Ze hebben namen als Sint-Hebniet, Sint-Jammer, Sint-Luiaars, Sint-Mager, Sint-Niemand, Sinte-Patie (een woordspeling op sympathie) en Sint-Vreetop. Voor ons zijn die namen een beetje flauw, maar een paar eeuwen geleden, toen de macht van kerk veel groter was, was het heel wat om met heiligen te spotten. In het rasphuis in Amsterdam, een tuchthuis waar de kostgangers tropisch hardhout moesten raspen, riep men Sint-Raspinus tot heilige uit, de grappenmakers of uienboeren vereerden Sint-Juin ('Sint-Ui'), en in 1653 voerde Constantijn Huygens in de klucht *Trijntje Cornelis* een Sint-Peterselie op.

Van al die nep-heiligen zijn er nu nog maar weinig over. De Grote Van Dale (1999) vermeldt Sint-Bureaucratius, een niet-kalendarische heilige die regelmatig in Den Haag wordt gesignaleerd. Zelf ken ik Sint-Salarius ('Wanneer krijg ik m'n geld?' 'Met Sint-Salarius'), maar die blijkt vrijwel uitgestorven te zijn.

Sint-Nimmermeer

Veel beter gaat het met Sint-Jutmis of Sint-Juttemis, de bekendste nep-heilige. Deze sint is in 1577 voor het eerst opgetekend, maar waar hij precies vandaan komt is niet bekend. Men heeft pausin Johanna erbij gesleept, een legendarische figuur die in 855 als Johannes Anglicus tot paus gekozen zou zijn, omdat men niet doorhad dat zij een vrouw was. Dat is net zo'n onzin als de theorie dat Sint-Juttemis iets met de bewoners van Jutland te maken heeft. Sommigen houden het erop dat met Sint-Juttemis de gedenkdag van de heilige Judith wordt bedoeld, omdat in de Middeleeuwen 'Jutte' de liefkozende vorm was van 'Judith'. Haar feestdag valt op 17 augustus. *Met Sint-Juttemis* betekent 'nooit', en om dit nog duidelijker te maken wordt eraan toegevoegd *als de kalveren op het ijs dansen*. Dat kan zeker niet in augustus, zeggen de aanhangers van de Jutte-is-Judith-theorie, maar kalveren dansen sowieso niet, ook niet als er wél ijs ligt, dus houden anderen het erop dat Sint-Juttemis gewoon een niet-bestaande heilige is, net als Sint-Nimmermeer ('Wanneer krijg ik dat?' 'Op de dag van Sint-Nimmermeer'). Voor de echte

domoren bestonden de varianten: *Met de zomer, als de kalveren op het ijs dansen* en *Met Sint-Juttemis, als men de muilezels melkt.*

Jodenhemelvaart

Sint-Juttemis past wat dit betreft in een hele reeks oude uitdrukkingen, die allemaal 'nooit, nimmer' betekenen. Voorbeelden zijn: *als de katten ganzeneieren leggen; als je vingers even lang zullen zijn; als er twee* (of: *zeven*) *zondagen in de week komen; als Pasen en Pinksteren op één dag vallen; als Pasen op een maandag valt; met Jodenhemelvaart.* Veel van die uitdrukkingen dateren uit de zeventiende en achttiende eeuw. In Zuid-Nederland hadden ze nog een heleboel andere, zoals: *als het geld regent en bonen waait; in het jaar één als de uilen preken; als de maan drie tuiten heeft.*

Ook dat kon verdomd lang duren.

Komkommertijd

> Je hoeft maar één pagina van je eigen *Haagsche Courant* te lezen om te ervaren dat het komkommertijd is.
>
> Van een website.

Hoewel je iedere zomer duidelijk aan de kranten kunt zien dat het komkommertijd is, is *komkommertijd* een woord dat de kranten zelf nauwelijks gebruiken. Als je alleen zou afgaan op de frequentie in kranten, zou je zelfs denken dat *komkommertijd* bijna in onbruik is geraakt, want in de afgelopen tien jaar komt het in de vijf landelijke dagbladen slechts *tweemaal* voor. Dat is werkelijk een levensgroot verschil met internet, waar je via Google ruim *tienduizend* hits krijgt als je *komkommertijd* opzoekt. Waarschijnlijk zijn de media zo terughoudend in het gebruik van dit woord omdat het iets over hun eigen functioneren zegt. We beschrijven hiermee immers de tijd dat er voor de media weinig te melden valt, de tijd van extra dunne kranten en slappe journaals op radio en tv, die relatief veel aandacht besteden aan nieuws dat het normaal niet zou halen.

Augurkentijd

Sinds wanneer kennen we het woord komkommertijd en waar komt het vandaan? Wij leenden het uit het Engels, waar *cucumber-time* in 1700 voor het eerst is opgetekend, in een Bargoens woordenboekje, met als betekenis 'Taylers holiday, when they have leave to play, and cucumbers are in Season'. Komkommers rijpen in de zomer, de adel verliet dan de stad, waardoor er voor de kleermakers niet veel te verdienen viel. Volgens enkele Engelse slangwoordenboeken schijnt *cucumber-time* aanvankelijk vooral te zijn gebruikt door Duitse kleermakers in Londen, maar of die het woord uit Duitsland hebben meegebracht is twijfelachtig. De Duitsers spreken wel van *Sauregurkenzeit* ('augurkentijd'), maar pas sinds het begin van de negentiende eeuw.

Monsterslang

In het Nederlandse taalgebied is *komkommertijd* pas relatief laat opgetekend. In 1871 schreef het *Nieuws van den Dag* 'Wanneer begint de Komkommertijd? [...] Ik heb maar niet te weten kunnen komen op welken datum dit vijfde jaargetijde in den almanak opgeteekend staat.' En Multatuli had het in 1877 over 'het hartje van den komkommertyd'.

Aan het begin van de twintigste eeuw schijnen kranten in de komkommertijd vooral graag te hebben geschreven over zeeslangen. Althans, in 1914 schreef de woordenboekmaker M.J. Koenen bij het woord *zeeslang*, dat in de voorgaande druk nog zeer zakelijk was behandeld: 'Zeeslang, ook monsterslang, die, naar men wil, in den oceaan verblijf houdt en nu en dan gezien wordt, vooral in den komkommertijd.' Twee jaar later schreef volkskundige Jos Schrijnen: 'Fabelachtige sprookjesdieren zijn de meerkat, de beruchte zeeslang – óok bekend uit onzen komkommertijd – en eveneens de zeeslang der lucht.'

In het West-Vlaams werd de komkommertijd ruim honderd jaar geleden ook wel *plattebonentijd* genoemd, maar dat woord is inmiddels wel echt in onbruik geraakt.

Kommertijd

Overigens wordt *komkommertijd* geregeld fout geschreven, en wel als *kommertijd*. Soms gebeurt dat opzettelijk, bij wijze van woordspeling (in de komkommertijd is er in de media meer plaats voor kommer), maar geregeld gebeurt het ook geheel onopzettelijk. Zo schreef een boze lezer in 2002 in een brief aan *de Volkskrant*: 'Ik ben me terdege van bewust dat

het nu kommertijd is en dat men met een vergrootglas op zoek is naar nieuws. Echter, dit moet niet leiden tot tweedracht en een vijandig beeld jegens de Turken die in Nederland wonen.'

Hete herfst

De standpunten van bonden en overheid over prepensioen en vut staan verder dan ooit uit elkaar. Voorzitter Lodewijk de Waal van de FNV voorspelt dan ook een hete herfst.

Trouw 5 juli 2004

Om de zo veel jaar stellen de vakbonden ons een *hete herfst* in het vooruitzicht, een periode met harde acties, de vuist op tafel en zonodig met barricades.

Wie in de woordenboeken nazoekt sinds wanneer wij van een *hete herfst* spreken, moet even doorzetten, want de Grote Van Dale blijkt dit seizoen helemaal niet te kennen en verder ontbreekt het in Van Dale Hedendaags Nederlands en Kramers. Maar gelukkig heeft de redactie van Koenen beter opgelet, want dit woordenboek vermeldt *hete herfst* sinds 1986, met als toelichting '*men verwacht een hete herfst met al die looncon-flicten:* met veel acties, demonstraties en stakingen'.

Waar komt *hete herfst* vandaan en sinds wanneer kennen we deze uitdrukking? Het lijkt allemaal te zijn begonnen met het Engelse *long hot summer*. In de extreem hete zomer van 1967 braken in enkele zwarte getto's in de Verenigde Staten ernstige rellen uit, die 38 mensen het leven kostten. Sommige hadden een politieke achtergrond, waardoor *long hot summer* (in 1958 al gebruikt als titel van een film naar een verhaal van William Faulkner) een overdrachtelijke betekenis kreeg, namelijk 'periode van sociale rellen en politiek oproer; uitbarsting van geweld'. De Nederlandse tegenhanger *lange hete zomer* is ook al in 1967 aangetroffen, en hij wordt nog steeds gebruikt, getuige krantenzinnen als 'Wim Kok staat voor lange, hete zomer' en 'SGP maakt zich op voor lange, hete zomer'.

Maar goed, een *lange hete zomer* maakt nog geen *hete herfst*. Niet helemaal duidelijk is of wij dit laatste seizoen uit het Engels of het Italiaans hebben geleend. Uit het Italiaans is het waarschijnlijkst.

Neofascisten

In het najaar van 1969 stond heel Italië op z'n kop. Op 19 november namen ruim twintig miljoen Italianen deel aan een landelijke staking, half december vielen er bij bomaanslagen door neofascisten in Rome en Milaan meer dan vijftien doden. De Italiaanse pers sprak van een *autunno caldo*, een 'warme/hete herfst', al dan niet als variant op *lunga estate calda* 'lange hete zomer'. In het Nederlands is *hete herfst* in 1970 voor het eerst aangetroffen, in een bericht over de stakingen in Italië, spoedig daarna gevolgd door *heet najaar*.

Of we *hete herfst* rechtstreeks uit het Italiaans hebben overgenomen of via het Engelse *hot autumn*, valt niet meer te achterhalen. Wel is duidelijk dat *hot autumn* niet vaak voorkomt (noch *hot fall*), terwijl de Italianen *autunno caldo* nog volop gebruiken. Overigens zijn wij niet de enigen die deze beeldspraak importeerden. De Spanjaarden spreken van *otoño caliente*, de Duitsers van *heißer Herbst*, de Fransen van *automne chaud* en zelfs de Russen hebben geregeld last van een *gorjatsjaja of zjarkaja osen*.

Een beeldspraak als deze vráágt natuurlijk om vergelijkingen met andere seizoenen en ook die zijn te vinden. Zo schreef het ANP in 1991: in de Kamer 'werden de politici uitgemaakt voor "leugenaars", "zakkenvullers" en "dieven" die zich verrijken met geld van de zwaksten in de samenleving. Er wacht politiek Den Haag geen hete herfst, maar een oorlogswinter, zo voorspelden boze uitkeringsgerechtigden.'

Puberteit

> Binnenkort komt de onvermijdelijke pubertijd eraan. Als Nicky niks doet, krijgt hij de baard in de keel en gaan er stoppeltjes op z'n kin groeien.
>
> Uit een discussiegroep op internet.

Als de puberteit de tijd is waarop pubers puberen, waarom schrijf je dan niet *pubertijd* met een lange ij? Het is toch ook *kleutertijd* voor de tijd waarop kleuters kleuteren?

Dat komt omdat wij *puberteit* uit het Frans hebben geleend; de Fransen zeggen *puberté*. Wij maakten daar *puberteit* van, dat met dezelfde uit-

gang is gevormd als onder meer *flauwiteit*, *rariteit* en *stommiteit*.

Op schoolmeesters werkt de schrijffout *pubertijd* als een rode lap op een stier, maar toch hoeft dit niet fout te zijn. Sterker nog: in de Grote Van Dale is *pubertijd* 'gewoon' opgenomen, met als omschrijving 'tijd van de puberteit'. En ook het Groene Boekje, de officiële spellinggids van het Nederlands, vermeldt het. Maar *pubertijd* en *puberteit* betekenen dus niet hetzelfde: als je het hebt over de 'levensperiode waarin de geslachtsrijpheid intreedt en zich ontwikkelt' dan heb je het over de *-teit*, niet over de *-tijd*. Bovendien is er een verschil in uitspraak: bij *pubertijd* ligt de klemtoon op *pu-* en bij *puberteit* op *-teit*.

Vruchtbaarheid

In het Nederlands is *puberteit* pas in 1823 voor het eerst aangetroffen, in een zin van de theoloog W.A. Ockerse:

> Gelijk de meiden alzoo voor beide de seksen, zoo zijn de knechts inzonderheid voor aankomende jongens hoogstschadelijk, voor-al, naar mate het tijdvak der puberteit nadert.

In vergelijking met andere talen is dit opmerkelijk laat, want het Frans kent het al sinds 1311, het Engels sinds 1328 en het Duits sinds de zestiende eeuw.

Het eerste woordenboek dat *puberteit* vermeldde, omschreef het in 1842 als 'geslachtsrijpheid, manbaarheid, huwbaarheid, mondigheid'. Uiteindelijk gaat het terug op het Latijn, dat *pubertas* kent in de betekenissen 'mannelijkheid, mannelijke vruchtbaarheid; eerste baardgroei'.

Een ouder woord voor 'puberteit' is *jaarschaar* maar taalkundigen weten niet zeker of dit vaak gebruikt is. Zeker wél zijn gebruikt: *bakvisjaren*, *krasseljaren* (in het Vlaams), *overgangsjaren*, *overgangsleeftijd*, *rijpingsjaren* en *vlegeljaren*. Dat laatste woord raakte in de mode door een boek van de Duitse schrijver Jean Paul (1763-1825). Vroeger zei men van een jongen tussen de veertien en de achttien *hij is in de overgang*, nu zegt men dat van vrouwen van middelbare leeftijd. Men noemde de 'puberteit' ook wel 'de moeilijke jaren'.

7 VIJF 'APPELS'

Sinaasappel

Sina's appelen, zie Appelsina's.

Nederlandsch handelsmagazijn (1843), p. 1081

De geschiedenis van de sinaasappel is nooit uitputtend beschreven. Er bestaan wel verschillende boeken over citrusvruchten in het algemeen, maar een doorwrochte monografie over de sinaasappel in historisch, sociaal-cultureel en pomologisch perspectief – helaas, we kunnen er slechts naar uitzien. Terwijl er toch zulke boeiende hoofdstukken te verwachten zouden zijn. Zoals: De sinaasappel als luxeartikel, De sinaasappel als volksfruit, De oranjerie, Sinaasappels als grondstof voor parfum, marmelade en likeur, De sinaasappel als verzetssymbool in de Tweede Wereldoorlog ('Jongens van de sinaasappelkleur'), De uitvinding van De Navel, De sinaasappelhuid, Kwiksinaasappels als politiek pressiemiddel, enzovoorts.

Ook een hoofdstuk over de herkomst van het woord zou niet mogen ontbreken. Dit laat zich in één zin samenvatten: de sinaasappel is naar China genoemd, het land van herkomst. Maar om tot deze conclusie te komen is er in de afgelopen honderdvijftig jaar onder taalkundigen heel wat afgekibbeld.

Kruisvaarders

Het begon met de zure of bittere sinaasappel. Die werd omstreeks de negende eeuw door de Arabieren meegenomen uit India. De Indiërs noemden de vrucht *nâranga*. Dit betekent 'welriekende geur' en 'binnenste'.

Tegen de twaalfde eeuw werd de bittere sinaasappel op grote schaal

gekweekt in onder andere Afrika, Spanje en ook in Palestina. Daar ontdekten de kruisvaarders de vrucht. Ze vonden hem zo lekker dat ze hem meenamen naar huis. Met de sinaasappel waaierde de Indische naam *nâranga* vervolgens uit over Europa (denk maar aan het Spaanse *naranja*). In veel talen werd de begin-*n* weggelaten, omdat die werd ervaren als het restant van een lidwoord. In Frankrijk sprak men na verloop van tijd van *orange*, volgens sommigen naar de goudgele kleur (*or*) van de vrucht, volgens anderen onder invloed van de naam van de stad Orange, waar druk in bittere sinaasappels werd gehandeld.

In Nederland sprak men aanvankelijk van *appelen van arancen*, later – in navolging van het Frans – van *oranje(appels)*.

Lisbonse Oranje Appel

Omstreeks 1548 stuurden Portugese missionarissen vanuit het zuiden van China zaden naar Europa van een heel andere sinaasappel, namelijk de zoete variant. Deze zaden groeiden uit tot de Europese oerboom, die in de negentiende eeuw nog te zien zou zijn geweest in de tuin van graaf São Lourenço in Lissabon.

Na Portugal veroverde de zoete sinaasappel Italië en van daaruit in razend tempo de rest van Europa. Er waren nu twee soorten sinaasappels op de markt: een bittere en een zoete variant. Hoe moest je de nieuwe van de oude onderscheiden? Door er de naam van het land van herkomst aan vast te plakken. Zo zijn bij ons onder meer de volgende benamingen aangetroffen: *Appel Sina* of *Lisbonse Oranje Appel* (1676), *Chinasappelen* (1682), *appelen Chinaas* (1685), *Appel-Sina* (1692) en *Sinaas-Appelen* (1693).

Russisch

Ondertussen beleefde de vrucht een kleine maatschappelijke revolutie. In het begin was de zoete sinaasappel namelijk voorbehouden aan de *happy few*. Men at de vrucht slechts bij feestelijke gelegenheden of bij ziekte. Maar al snel werden enorme hoeveelheden sinaasappels vanuit Zuid-Europa naar Amsterdam verscheept en reeds in 1682 beklaagde de Utrechtse schoolmeester Simon de Vries zich erover dat de sinaasappel zelfs de tanden van dienstmaagden 'te bezuren' had.

Als de herkomst van het woord sinaasappel zo duidelijk is, waar hebben de taalkundigen dan over gekibbeld? Voornamelijk over de volksnaam *appelsien*, die in de achttiende eeuw ontstond. Men meende dat die

verwees naar de Siciliaanse havenstad Messina, waar tot in de negentiende eeuw de sappigste sinaasappels vandaan kwamen. Deze theorie heeft vooraanstaande aanhangers gehad, laatstelijk in 1965, maar wegens gebrek aan bewijs heeft men haar inmiddels verlaten.

Overigens had het woord *appelsien* internationaal succes. In de achttiende en de negentiende eeuw voorzag Amsterdam (samen met Hamburg) een groot deel van Noord-Europa van sinaasappels. Het woord appelsien reisde mee, en veroverde zich een plaatsje in onder meer het Duits, Deens, Zweeds en zelfs Russisch (namelijk als *apel'sin*). Ook dit laatste wapenfeit zou een plaatsje verdienen in een monografie over de sinaasappel.

Notarisappel

> Notarisappel is een van de eerste namen die valt als mensen gevraagd worden een aantal oude appelrassen te noemen. Het is dan ook een kwalitatief goede appel.
>
> Van een website.

In de tweede helft van de negentiende eeuw waren de fruittelers in Nederland in twee kampen verdeeld. De ene groep hield vast aan de oude, vertrouwde manier van kweken, namelijk enten en veredelen. De andere groep was ervan overtuigd dat onze vruchtbomen, die steeds door enten waren voortgekomen uit oudere bomen, op den duur aan ziekten zouden bezwijken. Daarom wilden zij uit zaden nieuwe bomen verkrijgen. Anders dan je zou denken krijg je, als je een appelpit in de grond stopt, namelijk niet dezelfde appelboom terug, maar een nieuw ras, een zogeheten *zaailing* of *wildling*. Bij toeval is zo'n ras soms van uitstekende kwaliteit.

Een van de grootste voorvechters van de Nederlandse zaailingenteelt was de Lunterse notaris Johannes Hermannus Theodorus Wilhelmus van den Ham.

Appelpitten

Van den Ham werd in 1822 in Barneveld geboren. Als jongen was het zijn vurigste wens om te gaan varen. Na een reis als scheepsmaat naar Indië werd hij in Barneveld zozeer als een held binnengehaald, dat hij opnieuw aanmonsterde. Halverwege de tweede reis had hij er echter al schoon genoeg van.

Na thuiskomst ging Van den Ham in de leer bij zijn broer, die notaris was in Lunteren. Toen die in 1863 overleed, volgde Van den Ham hem op. Hij betrok het huis van zijn broer en trouwde kort daarop met diens weduwe.

Als kandidaat-notaris had Van den Ham zich al eens verdiept in het 'zaailingenvraagstuk'. Nu hij over een enorme tuin met boomgaard beschikte, kon hij de armen letterlijk uit de mouwen steken.

Van den Hams dienstbode kreeg opdracht om 's winters alle appelpitten te bewaren in een fles met zand. Op een gegeven moment zaaide Van den Ham wat van die pitten in een uithoek van zijn tuin. Een deel van de jonge boompjes werd daar aan hun lot overgelaten, totdat ze jaren later opeens grote, heerlijke vruchten bleken te dragen. 'De Asschepoester was tot een Koningin geworden,' zo heet het ergens.

Van den Ham was definitief voor de zaailingenteelt gewonnen en in 1873 richtte hij, samen met enkele andere notabelen, de Luntersche Tuinbouwvereeniging op. Doel was het zaaien van vruchtbomen in heel Nederland te bevorderen en nieuwe, betere zaailingen te kweken. Prins Frederik werd beschermheer.

Al in 1875 won de vereniging een bronzen medaille op een landbouwtentoonstelling in Poeldijk. In 1876 zond zij zaailingen in naar een tentoonstelling in Den Haag, in 1883 naar Amsterdam, in 1885 naar Antwerpen en in 1889 naar de wereldtentoonstelling in Parijs. Bijna overal vielen de inzendingen in de prijzen.

Pippeling

In 1884 was Van den Ham teruggetreden als notaris. Hij stortte zich nu met nog meer energie op de bijenteelt, de aanleg van het door hem ontworpen Buurtbos in Lunteren en de fruitteelt. In 1885 verkreeg hij de *lemoenappel*, een zachtzure appel die lijkt op een goudrenet. In de jaren daarna volgden de *groene pippeling*, de *Lunterse pippeling* en – omstreeks 1896 – de *notarisappel*. Ook de *notarispeer* is naar notaris Van den Ham genoemd, maar die is minder bekend geworden. In totaal bracht de Lun-

tersche Tuinbouwvereeniging in 25 jaar ruim tweehonderd nieuwe appels en peren naar buiten.

Hoogtepunt in de pomologische activiteiten van de vereniging was de tentoonstelling van zaailingvruchten die van 18 tot 20 oktober 1899 werd gehouden in Ede. In 1874 – dus 25 jaar eerder – had de vereniging laten weten dat er op die tentoonstelling in 1899 duizend gulden te winnen zou zijn voor de 25 beste en duurzaamste zaailingappels, mits gewonnen op Nederlandse bodem.

De uitslag van de jury was ambivalent. Hoewel er van de 175 inzendingen 25 zaailingappels werden bekroond, verdiende het volgens de jury geen aanbeveling alle bekroonde variëteiten in de handel te brengen. Ze waren namelijk niet beter dan de al bestaande appels. Voor slechts vier appels wilde de jury een uitzondering maken: voor de winnaar van de hoofdprijs, de lemoenappel van Van den Ham, voor de notarisappel, de Lunterse pippeling en de oranjeappel. De beste zaailingpeer, de *zwaanhalspeer*, werd door de jury omgedoopt in 'Beurré van den Ham'.

Was het toeval dat Van den Ham, de ziel van de Luntersche Tuinbouwvereeniging, negen prijzen en de hoofdprijs won op een tentoonstelling die door zijn eigen club was georganiseerd? In ieder geval stortte 'de oude notaris', zoals hij toen alom bekendstond, de hoofdprijs meteen terug in de verenigingskas, als prijzengeld voor een nieuw te houden zaailingententoonstelling.

Oude boomgaarden

Van den Ham stierf in 1912, kanondoof en door de bevolking van Lunteren op handen gedragen. De Luntersche Tuinbouwvereeniging ging in 1953 ter ziele. Omstreeks diezelfde tijd begon men in Nederland in hoog tempo oude boomgaarden te rooien, om plaats te maken voor lagere appelbomen die makkelijker te oogsten en te bewerken waren. Honderden Nederlandse vruchtrassen verdwenen, maar de smakelijke, zoetzure *notarisappel* bleef behouden.

Met moeite, dat wel, want volgens de RWM Groente- en fruitveiling in Ochten is het aanbod notarisappels de laatste jaren gedaald tot vijfduizend kilo per jaar. Daar staat tegenover dat de vraag naar notarisappelbomen bij de Stichting Behoud en Bevordering Fruitcultuur in Doesburg, die een museumtuin heeft met ruim duizend oude vruchtenrassen, de afgelopen jaren juist is toegenomen.

Eigenheimer

Medisch specialisten zijn doorgaans machtige eigenheimers.
Rotterdams Dagblad 15 april 2004

Omstreeks 1893 bezocht Jurjen Bergstra uit Beetgumermolen het aardappelproefveld te Borger-Compagnie bij Sappemeer. Bergstra was secretaris en penningmeester van de commissie voor de proefvelden van de Friese landbouwmaatschappij. Hij ging jaarlijks naar Sappemeer om Geert Veenhuizen te bezoeken.

Geert Veenhuizen (1857-1930) was 'cultuurchef' van het Centraal Proefveld in Sappemeer. Hij was een enthousiaste, gedreven man, die zijn ziel en zaligheid in het kweken van nieuwe aardappelrassen legde. Vooral in de Groningse veenkoloniën was de aardappelmeelindustrie in de jaren daarvoor explosief gegroeid. Men zocht er naar nieuwe rassen die veel meel opleverden en bestand waren tegen ziektes. Proeven met buitenlandse aardappelrassen waren teleurstellend geweest.

Van eigen heim

Wandelend over het proefveld kwam Bergstra in een hoek waar Veenhuizen de aardappels bij elkaar had gezet die in zijn ogen niet veel kans maakten. Bergstra vertelde later:

> In de loop weg nam ik een aardappel op en sneed hem door. Onder het snijden merkte ik al, dat het geen slechte was. Er zat 'kruim' in. [...] Toen ik beide helften bezag, stond het bij mij vast: Ik moet die soort eerst nog proberen, eer hij naar de koeien verhuist. [...] 's Middags op tafel was het lot beslist: een beste aardappel voor onze klei. 't Oordeel van mijn vrouw was al even gunstig.

De aardappel die Bergstra bij toeval had opgepakt was in 1890 door Veenhuizen gezaaid. Hij was ontstaan uit een kruising van Blauwe Reuzen en 'Fransen'. Veenhuizen had de aardappel *eigenheimer* genoemd, omdat hij 'van eigen heim' afkomstig was.

Borger

In Friesland at men indertijd bij voorkeur zogeheten 'Munstersen'. Deze aardappel was echter gedegenereerd. Bergstra hoopte dat de eigenheimer de Munsterse zou kunnen vervangen.

Hij zat echter met een probleem. In de Groningse veenkoloniën werd de *aignhaimer*, zoals ze daar zeggen, op dat moment uitgeprobeerd als fabrieksaardappel. Dat maakte het voor Bergstra onmogelijk hem in Friesland aan te prijzen als 'eetaardappel'. Daarom wijzigde hij de naam in 'Borgercompagniester Munstersche' of 'Borgermunstersche', wat later in de volksmond tot *borger* werd verkort. Die laatste naam bleef in Friesland lang hangen.

Bergstra deed er alles aan om de borger aan de man te brengen. In 1896 beteelde hij een groot deel van zijn bouwland ermee. Hij bedacht ook een slogan: 'De rijken zullen de borgers eten omdat zij de *beste* zijn, de arbeiders omdat ze de *goedkoopste* zijn en de boeren zullen ze verbouwen, omdat ze de *voordeligste* zijn.'

Toch liep het niet meteen storm. Dat kwam vooral doordat de consument een sterke voorkeur had voor de zogenoemde Jammen, een melige aardappel. 'Als eetaardappel,' vertelde een boer in 1940 in het tijdschrift *Zaaizaad en pootgoed* over de eigenheimer, 'werd hij algemeen veracht. In het Westen waren de mensen zodanig gewend aan de smaak der Jammen, dat zij zich niet konden aanpassen aan de smaak der andere rassen. Verkoop op het land was dus aanvankelijk onmogelijk. Wie de eigenheimer had verbouwd, kon zijn oogst "op vracht" met de beurtschipper meegeven naar Rotterdam in afwachting of het de schipper zou lukken de aardappelen in de stad te verkopen.'

Zwijndrechtse paarsputjes

Gelukkig had de eigenheimer invloedrijke vrienden. Niet alleen Bergstra, maar ook de rijkslandbouwconsulent in Groningen propageerde de verbouw ervan, net als W.A. Scholten (1819-1892), de machtige grondlegger van de Groningse aardappelmeelindustrie. Werknemers van Scholten konden de poters (de moederplanten) tegen kostprijs kopen. Steeds meer boeren gingen daardoor eigenheimers verbouwen.

In de jaren daarna verdrong de eigenheimer, door Veenhuizen uit idealisme goedkoop aangeboden, niet alleen de Munsterse en de Jammen, maar ook de Zwijndrechtse paarsputjes, de Schoolmeester, de Brielse kralen en nog talloze andere Nederlandse aardappels.

Schandalig onderbetaald

Veenhuizen rustte niet op zijn lauweren. In veertig jaar tijd bracht hij ruim negentig nieuwe aardappelrassen op de markt. De bekendste waren de *Thorbecke* (naar de gelijknamige staatsman), de *Rode Star*, de *Bravo* en de *Paul Kruger*. De laatste aardappel, die is genoemd naar de beroemde Zuid-Afrikaanse staatsman, lanceerde Veenhuizen in 1901, op het moment dat de Britten in Zuid-Afrika verwikkeld waren in de tweede Boerenoorlog. De ironie wil dat de Paul Kruger juist in Engeland erg in de smaak viel. Om politieke redenen werd de naam daar gewijzigd in 'President' of 'Scottish Farmer'.

Ook de eigenheimer werd op grote schaal geëxporteerd. De aardappel werd uitgevoerd naar onder andere België, Engeland, Frankrijk (waar hij 'Abondance de Montvillier' werd genoemd), Spanje, Duitsland, Tsjecho-Slowakije, Argentinië, Uruguay en Syrië. In Brazilië was hij jarenlang een van de belangrijkste aardappelrassen.

Toen Veenhuizen in 1927 met pensioen ging, was ruim zestig procent van het Nederlandse aardappelareaal met zijn aardappels bepoot. Alleen de eigenheimer was al goed voor ruim 30.000 hectare. Veenhuizen werd uitgeroepen tot de 'grootste aardappelkweker van ons land en misschien wel van Europa' en benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau. De Veenkoloniale Boerenbond had hem altijd schandalig onderbetaald, maar nu toverde deze instelling een jaargeld uit de hoge hoed. Lang heeft Veenhuizen daar overigens niet van kunnen genieten, want hij stierf twee jaar later, op zijn 72ste. Hij heeft niet meer meegemaakt dat *eigenheimer* werd gebruikt als scheldwoord.

Anderheimer

Volgens de Grote Van Dale (1999) wordt *anderheimer* schertsend gebruikt voor 'allochtoon'. *Anderheimer* is natuurlijk gevormd naar het voorbeeld van *eigenheimer*. Volgens Van Dale is het zelfs het tegenovergestelde van *eigenheimer*. Nu zou je verwachten in Van Dale bij *eigenheimer* de betekenis 'autochtoon' te vinden, maar dat is niet het geval. Er staat alleen 'zeker aardappelras' en 'eigenzinnig persoon'. Maar nog los daarvan: hoe komt zo'n schertswoord in hemelsnaam in Van Dale terecht? Al decennialang zegt Van Dale alleen woorden op te nemen die drie jaar in de Nederlandse taal voorkomen. Je zou verwachten dat *anderheimer* ergens in de jaren zeventig of tachtig het woordenboek was binnengeslopen, maar nee, vreemd genoeg is het in 1999 als neologisme toegevoegd. Wordt

anderheimer dan al jaren frequent gebruikt? Of hebben we hier te maken met 'scherts' van de redactie? Daar lijkt het veel op, want in de digitale leggers van het grootste Nederlandse krantenarchief blijkt *anderheimer* sinds 1989 precies nul keer voor te komen. Ook op internet ontbreekt het in deze betekenis.

Elstar

> In Fuji-appels zitten zo'n dertig procent meer flavonoïden dan in een Jonagold, samen met de Elstar de populairste appel in Nederland. Daarvan wordt net iets meer geoogst dan van de Elstar.
>
> *de Volkskrant* 29 mei 2004

Er zijn veel woorden die teruggaan op een persoon. Er zijn ook veel woorden die zijn afgeleid van een plaatsnaam. Maar er zijn maar heel weinig woorden waarin een plaatsnaam en een persoonsnaam samenkomen. Een Engels voorbeeld is *sten*. Dit machinepistool werd in 1941 ontwikkeld door kolonel R.V. Shepherd en majoor H.J. Turpin. Het wapen werd in productie genomen door de Royal Small Arms Factory in Enfield, een stadje onder de rook van Londen. Men nam de S van Shepherd, de T van Turpin en de eerste twee letters van ENfield en ziedaar, het wapen had een naam.

Een van de weinige Nederlandse voorbeelden is *Elstar*. In het eerste deel van dit woord zit de plaatsnaam Elst op de Betuwe. Men plakte hier de letters *ar* aan vast als eerbetoon aan Arie Schaap.

Ingrid Marie

Arie Schaap (1920-1968) was onderzoeksassistent bij het Instituut Veredeling Tuinbouwgewassen in Wageningen, tegenwoordig het Centrum voor Planten-, Veredelings- en Reproductieonderzoek geheten. Volgens een voormalig collega was hij een zeer aimabele man, die zich de fruitteelt via cursussen had eigengemaakt. In de proeftuinen van 'De Santacker' in Elst kweekte Schaap omstreeks 1955 een nieuwe appel. Een geromantiseerde versie van die ontdekking stond later in een paginagrote advertentie van Albert Heijn:

We schrijven 1955. In het Instituut voor de Veredeling van Tuinbouwgewassen in het Betuwse Elst zingt uit een radiootje Eddie Christiani 'Hoe je heette, dat ben ik vergeten'. Maar Arie Schaap, medewerker van het proefbedrijf van bovengenoemd instituut, hoort het niet. Hij zit te mijmeren over Ingrid Marie, een pracht van een Deense. Een helderrode blos op de ronde wangen, een goede smaak en bovendien prima in de hand te houden. Kortom, 'n appeltje om zo in te bijten.

Als ik morgen nou 'ns die fraaie eigenschappen van Ingrid Marie probeer over te brengen op bijvoorbeeld Golden Delicious. Zou daar niet iets heel moois uit bloeien? denkt Arie, terwijl hij zijn jas aantrekt om weer af te reizen naar zijn huis in het dichtbij gelegen Wageningen.

De appel van Arie

Het antwoord is inmiddels bekend. Uit de kruising van de Amerikaanse *Golden Delicious* en de Deense *Ingrid Marie* ontstond een nieuw ras dat op het instituut lang bekendstond als IVT 5544.240. De naam Elstar werd omstreeks 1970 bedacht, twee jaar na Schaaps voortijdige dood. Ook de naam *Elstarie* was overwogen, maar men vreesde dat die een internationale doorbraak van de appel in de weg zou staan. Bij het tweede lid dacht men overigens niet alleen aan Arie, maar ook aan het Engelse *star* – vanwege de grote kwaliteit van de appel. Op 13 juli 1972 werd de naam *Elstar* aangevraagd bij de Raad voor Kwekersrecht in Wageningen en op 23 september 1975 werd de naam officieel toegekend.

De opmars van de *Elstar* kon beginnen en die verliep zo voorspoedig, dat men ook in Duitsland, Frankrijk en Engeland al snel wist wat een *Elstar* is. Voor de kwekers oversteeg het succes van de tamelijk grote, regelmatig gevormde appel, met z'n helderrode blos op een gele achtergrond, zelfs de stoutste verwachtingen. De appel van Arie gaf de hele Nederlandse fruitteelt een enorme oppepper.

Granny Smith

> Op het bankje aan mijn linkerkant een intellectueel-uitziende vijftiger met grijs haar en een boek op zijn schoot. Hij eet een heel groen appeltje, zo'n zure, die mijn oma vroeger wel eens kocht. Granny Smith. Ik vond ze altijd heel vies.
>
> NRC Handelsblad 3 april 2004

Iedereen weet wel dat *granny* Engels is voor 'oma', maar bij *Granny Smith* denkt bijna niemand daaraan. Toch is die beroemde appel naar een oma genoemd, en wel naar Maria Ann Smith (circa 1800-1870). Over haar leven is niet veel bekend. Zij kwam uit Sussex in Engeland, emigreerde in 1838 naar Australië en vestigde zich in Eastwood, een gehucht dat inmiddels is opgeslokt door Sydney. Daar begon ze, samen met haar man Thomas, een groente- en fruitkwekerij.

In 1868 kweekte Smith, op basis van een appel uit Tasmanië, de harde groene appel die haar naam zou vereeuwigen. Het succes van die appel zou ze overigens niet meer meemaken. Pas aan het eind van de negentiende eeuw bracht haar schoonzoon de vrucht op grote schaal op de markt, en inmiddels worden *granny's* wereldwijd gekweekt. Dat maakt Granny Smith de bekendste onbekende oma uit de geschiedenis van Australië.

8 ZES DINGEN OM TE ETEN

Wentelteefje

> Wentelteefje is een oud Hollandse snack, als je ze zo mag noemen, mijn moeder maakte ze tot vervelens toe, maar wel lekker.
>
> Van een website.

Vrijwel iedereen eet zijn eerste wentelteefje in zijn jeugd. En hoewel kinderen de meeste woorden als volkomen vanzelfsprekend aannemen – zo heet dat nou eenmaal, zo zeg je dat – is *wentelteefje* vaak een uitzondering. Kinderen vinden wentelteefje gek. En grappig. En opvallend. Het klinkt naar hond. En ook een beetje naar een scheldwoord. De vraag is dan ook bijna onvermijdelijk: waarom heet zo'n met kaneel en suiker bestrooide snee witbrood, die in melk en eieren wordt gedoopt en die vervolgens even in de pan met boter wordt gebakken, waarom heet zo'n ding een *wentelteefje*?

Op die vraag zijn in het verleden verschillende antwoorden gegeven. Een antwoord dat je nog geregeld hoort is dat je *wentelteefje* moet begrijpen als *wentel 't even(tjes)*. En inderdaad, wentelteefjes moet je even wentelen of omkeren voor het beste resultaat, maar toch snijdt die verklaring geen hout.

Koosnaampje

Hoe zit het dan wel? Laten we bij het begin beginnen. Het woord wentelteefje is voor het eerst aangetroffen in 1623, in het *Tafereel van Sinne-mal* van A. van de Venne, in de zin: 'Ey, waer ick t'huys alleen, ick backte wentel-teven Van suyckert witte broot, en butter-smeerigh vet.' De woordenboeken vermelden het pas sinds 1811 en uit oude recepten blijkt dat men in plaats van (oud) witbrood ook wel beschuit gebruikte.